

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

Rzayeva Çimnaz Talətdin qızının

“Kredit bazarı və onun iqtisadi inkişafda rolu”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifrəsi və adı:

İİM - 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma:

“Maliyyə bazarları”

Elmi rəhbər:

i.e.d. A. E.Kərimov

Magistr proqramının rəhbəri:

dos.R.A.Bəşirov

Kafedra müdiri:

i.e.d.Prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. KREDİT BAZARININ FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI.....	5
1.1 Kredit bazarının mahiyyəti, funksiyası və vəzifələri.....	5
1.2 Kredit bazarının əhəmiyyəti və rolu.....	13
1.3 Kredit bazarının təşkilinin dünya təcrübəsi.....	19
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA KREDİT BAZARININ İNFRASTRUKTURU..	27
2.1 Bankların kredit bazarında fəaliyyəti.....	27
2.2 Bank olmayan kredit təşkilatlarının kredit bazarlarındakı yeri və rolu.....	31
2.3 Kredit bazarının fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri.....	36
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KREDİT BAZARININ PROBLEMLƏRİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ.....	41
3.1 Kredit bazarının beynəlxalq standartlara uyğun olma prinsipi	41
3.2 Kredit bazarının institutlarının fəaliyyətinin hüquqi təminatı	48
3.3 Kredit bazarının müasir vəziyyətinin təhlili və təkmilləşdirilməsi.....	54
NƏTİCƏ	67
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	69
SUMMARY.....	73
PEZİOME	75

GİRİŞ.

Mövzunun aktuallığı. Müasir şəraitdə iqtisadiyyatda kredit bazarı xüsusi önəm kəsb edir. Kredit bazarı borc verənin, o cümlədən borc alanın razılığı əsasında kreditin verilməsi və götürülən borcun bağlanması ilə əlaqədar yaranmış məsələlərin toplusudur. Kredit bazarı ümumilikdə bazar iqtisadiyyatının inkişaf olunan sistemidir. Həmçinin kreditlərin verilməsi müddətində kredit münasibətləri yaranır. Kredit bazarı-şəxsi o cümlədən sərbəst qərar qəbul olunan formasıdır. Kredit bazarında məhsul rolunda pulun çıxış olması onun ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur. Ssuda kapitalının mahiyyətinin müəyyən olunması kredit bazarından asılılığı göstərir. Kredit bazarının iqtisadi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, kreditin mülkiyyət hüquqlarının müvəqqəti təhvili ilə bağlı yaranmış münasibətlər olsa da, başqa tərəfdən bu mülkiyyətçi tərəfindən başqasına borc müqabilində xüsusi razılıq əsasında qaytarılma şərti ilə satılmış məhsul qiymətləndirilməsi qəbul olunmuşdur. Qeyd edim ki, bu bazarının inkişaf mərhələsi qədim dövərə söykənir. Kredit bazarının geniş şəkildə geniş vüsət almasına baxmayaraq inkişafının geniş hissəsini müstəqillik əldə olunduğu dövrdən sonrakı vaxta düşür. Kredit sahəsinin yüksəlişi naminə bir sıra tədbirlər, metodlar görülmüşdür. Bunların hamısının əsasında inkişafda olan kredit bazarının investisiyaların müdaxiləsini görməmək mümkün deyil.

Kredit bazarının iqtisadi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadi-siyasi proseslərə görə mövzunun aktualılığı və araşdırılması ən böyük mahiyyət hesab olunur.

Tədqiqatın məqsədi və qarşıya qoyulan vəzifələr - Bu mövzunun funksiyaları ondan ibarətdir ki:

- Kredit bazarının inkişaf mərhələləri
- Respublikamızda kredit sisteminin dəyərləndirilmə prosesi
- Bu fəaliyyətin tələb olunan standartlara uyğun olması

Dissertasiya işinin predmeti-Predmet iqtisadiyyatımızın inkişaf mərhələsində kredit bazarının aydınlaşdırma növləri, qaydaları, prinsipləri və s izahından asılıdır.

Tədqiqatın obyektı. Hazırkı dövrdə kredit sisteminin inkişaf pilləsindən ibarətdir.

Dissertasiya işinin elmi cəhətdən yeniliyi-Tədqiqat işində elmi yeniliklərimiz:

✓ Kredit bazarını canlandırmaq məqsədilə kommersiya banklarının göstərdiyi xidmət fəaliyyətlərinə yeni növlərin tətbiq olunması

✓ Banklara itirilmiş etimadın doğrulması

✓ Banklar tərəfindən verilən kreditlərin digər banklara satılması məsələsi

Kredit siyasətində bəzi inkişaf yolları,iqtisadi,maliyyə sisteminə təsir dairəsi olmuşdur.Bu siyasətin işləmə prinsipinə uyğun olaraq vahid yanaşma üsulu qeyd olunmuşdur.Aparılan tədqiqatın nəzəri özünü onda göstərir ki,müəllifin praktiki cəhətdən rəyləri kredit sisteminin rəyində geniş istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın informasiya bazası-Kredit bazarının və onun iqtisadi inkişafda rolu mövzusunda bir sıra ədəbiyyatlardan yararlanmışdır.

Praktiki əhəmiyyəti-Bu sistem gələcək naminə əsas sayılan olan tədris konfraslarında iştirakı,o cümlədən inkişafında əsas proitet sayıla bilər.

Dissertasiyanın həcmi və quruluşu: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahı hissəsindən ibarət olmaqla 79 səhifədən ibarətdir. Burada14 cədvəl, sxem, qrafik və diaqram verilmişdir. İşin sonunda 34 istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı qeyd olunmuşdur.

I FƏSİL. Kredit bazarının fəaliyyətinin nəzəri metodoloji əsasları.

1.1 Kredit bazarının mahiyyəti, funksiyası və vəzifələri.

Kredit bazarı maliyyə-kredit bazarının ən böyük segmentlərindən sayılır. Bazarın iqtisadiyyatını sürətləndirən başlıca mexanizmdir. Deməli Kredit münasibəti isə kreditin verilməsi, borcun bağlanması ilə yaranan mexanizmdir deyə bilərik. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatımızın təkrar olunan istehsalı həyata keçirir və yenilənən kredit münasibətləri olmadanda keçinə bilməsi qeyri mümkündür. Kreditlərimiz qənaət olunan pulların bu bazarımıza yönəldilməsinə dəstək olur. O cümlədən də kredit etimada sökənən bircə qeyd olunmuş mexanizmdir. Kredit qənaət olunan pulların bazara axmasına birmənalı şəkildə olaraq yardımçı olur. Kredit bazarının maliyyə bazarının mühüm segmentlərindən hesabı olunur ki, məhz buna görə də məhz əsas fikrimizi maliyyə bazarına yönəldərək, kredit bazarı barəsində aydınlıq etmək lazımdır. Kreditin mülkiyyətin hüquqları müvəqqəti verilməsi ilə əlaqədar olan münasibətləri mövcud olsa da, başqa bir tərəfdən bir mülkiyyətçi tərəfindən borcun yəni borc faizinin müqabilində, qeyd olunan zaman ərzində qəbul olunmuşdur. Fikrimizi digər ifadə ilə qeyd etsək deyə bilərik ki, kredit qaytarılma razılığı müqabilində şəxsiləşdirilən bir məhsul hesab olunur. Kredit münasibətləri dedikdə isə ssuda fondunun meydana gəlməsi və əldə olunan vəsaitdən faiz ödənilmə şərti ilə borc verilmə ilə bağlı yaranan münasibətləri nəzərdə tutur. Qeyd etməliyik ki, kreditin verilməsinə görə bəzi şərtlər mövcuddur və bunlara qaytarılma şərti konkretləşdirilməklə məqsədli, müddətli, təminatlı və faizli kreditlər aid edilir. Kredit özü borc kapitalının xüsusi formasıdır. Borc kapitalının mənbələrinə misal olaraq əhali təbəqəsinin gəlirləri (pul şəklində) və əmanətləri, pul ehtiyatları, iqtisadi vahidlərin pul vəsaitləri, tədavüldə olan və həyata keçirilən pul emissiyasını göstərmək olar. Bazar iqtisadiyyatında kreditin bir neçə vəzifələri vardır. Bunlara: Qaytarmaq üçün pulu bölüşdürür, ümumilikdə pul tədavülünü tənzimlənməsinə nəzarət edir, pul vəsaitlərini səfərbərliyə alır. Kreditin funksiyaları

içerində bölgü funksiyası mövcuddur. Bölgü funksiyasına pul vəsaitlərinin alınması, həmçinin onların yerləşdirilməsi aid edilir. Kreditin emissiya funksiyası özünü kreditləşmə anında ödəməyə görə vəsaitin yaranmasında təzahür edir. Nəzarət olunma fəaliyyəti öz növbəsində borc verən və borcalanların fəaliyyəti üzərində olan müşahidə zamanı, kredit prinsiplərinə əməl olunması zamanı göstərir.

Kredit qaytarılmasına görə iki hissəyə bölünür: Qısa müddət zaman ərzində qaytarılan və uzun vaxt ərzində qaytarılan. Qısa zaman ərzində qaytarılan kreditə xammal, yanacaq, mal-material almaq məqsədilə verilən 1 il müddəti üçün verilir və dövriyyə vəsaitlərinə fəaliyyət göstərir. Uzun müddətli kreditə isə yaşayış binaları, daşınan və daşınmaz əmlak və digər avadanlıqların bərpası üçün verilir. Zamanına görə kreditin uzun müddətli növü adətən daha çox müddətə təqdim olunur. Digəri isə öz növbəsində bu cür qruplaşdırılır.

daşınan əmlak, eləcə də daşınmayan əmlakların iqtisadi xarakterinə görə

➤ Müvəqqəti ehtiyacların ödənilməsinə görə yaradılmış ehtiyat məqsədilə verilən kredit

➤ dəyərlərin vaxtında ödənilmə məqsədilə verilən tədiyyə krediti

➤ Müvəqqəti tələbatın ödənilmə məqsədi ilə verilən birdəfəlik kredit

➤ Akkreditivlərin açılması məqsədilə verilən kredit (hesablaşmaq)

➤ Yeni istehsalatların hazırlanması məqsədilə verilən kredit və s.

Kreditlər ödənilmə müddətinə:

- Müddətli
- Vaxtı uzadıla
- Vaxtı keçən kredit

Kreditin formalarına isə kommersiya, bank, təsərrüfatlararası kreditlər və beynəlxalq kreditlər aid edilir və fərqli cəhət bunların faiz dərəcələri və fəaliyyət dairələridir.

Dövlət krediti-burada dövlət iştirak edir. Bu kreditin formaları əsasən əmanət kassaları, dövlət istiqrazlarından, xəzinə öhdəliklərindən ibarətdir. Qısamüddətli

xəzinənin öhdəlikləri büdcədə kassasını ləğv etməyə görə defisit ilə əlaqədar buraxılır.

Veksel krediti-veksel sahiblərinə və o cümlədən təchizatçılar üçün nəzərdə tutulan və verilən novüdür.Veksel onun sahibinə müəyyən vaxtı keçdikdən sonra üzərində olan məbləği ödəməyi öz üzərinə götürən şəxsdən almaq hüququ verən xüsusi yazılı borc öhdəliyidir.Bu krediti fəaliyyətdə olan sahibkarların əmtəələrin real olmasında verilən kommersiya krediti inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir.Onlar hesablaşma əməliyyatları aparmaq üçün nağd pul əvəzinə veksellərdən istifadə edirdilər.Borc öhdəliklərinin sahibləri onu aldıkları əmtəələrin qarşılığında digər şəxslərə verə bilirlər.Vekselin başqa şəxsə verilməsi xüsusi yazılı qeyd aparmaq vasitəsilə həyata keçirilir.Bunlar sadə və köçürmə veksellərə bölünür.Sadə veksel borc verən tərəfindən borc alanın adına verilmiş,üzərində məbləği,verilmə vaxtı,verilmə yeri göstərilmiş öhdəlikdir.Köçürmə veksel isə bir şəxsin digərinə yəni üçüncü şəxsə verilməsi haqqında yazılı əmri göstərir.Bu vekselin obyektı əmtəə kapitalıdır.

Beynəlxalq kredit-Borc verən həmçinin borc götürənlər yəni banklar ,xüsusi sahibkarlar,hökumət,beynəlxalq və regional təşkilatlar çıxış edir.İqtisadi məzmununa görə beynəlxalq kreditlər borcların ödənilməsi,qiymətli kağızların buraxılması birbaşa kapital qoyuluşları və s. məqsədlər üçün istifadə olunur.

Kredit sistemi dedikdə,kreditləşmənin forma və metodlarının məcmusu başa düşülür və bu kredit-hesablaşma münasibəti borc kapitallarının hərəkəti ilə əlaqədar olub,bunun müxtəlif formalarını özünə daxil edir.Bu sistem kredit-maliyyə inistutlarının cəmi kimi əhalinin müxtəlif təbəqələrinin gəlirlərini cəmləşdirir.Kredit sisteminin əsası kimi banklar çıxış edir və 3 elementi özündə əks etdirir:kredit münasibətləri sistemi,kredit idarələri sistemi və kreditləşmə sistemi.Kredit sistemində həlledici rol kredit idarələrinin fəaliyyətini və quruluşunu müəyyən edir.Lakin kreditin obektivliyi bu sistemi yaradan yeganə əsas deyil.Bunun üçün istehsal fondlarının dövryyəsinin qanunauyğunluqlarının və təsərrüfat mexanizminin də nəzərə alınmasının böyük əhəmiyyəti var.Bu sistem ümumi sitemin bir hissəsi

olub, digər kənar iqtisadi təsirlər hesabına da inkişaf edir. Burada kənar amillər də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onları nəzərə almadan kredit sistemini qurmaq olmaz.

Kredit mexanizmi bu sistemin tərkib hissəsidir. İctimai istehsalın idarə edilmə prosesində dövlətin onlardan istifadəsini xarakterizə edən elementlərin məcmusunu özündə əks etdirir və bunun struktur elementləri aşağıdakılardır:

- kredit planlaşması
- kreditləşmənin obyektləri
- bank hesablarında vəsaitlərin cəmlənmə qaydası
- bankların təsərrüfatlarla kredit münasibətlərinin fərqləndirilməsinin meyarları.

Kredit mexanizmi kreditin formaları və kreditləşmənin prinsiplərini konkretləşdirir və kreditin istifadəsi ilə onun təsərrüfatlara verilməsi metodları arasında üsulların məcmusunu özündə göstərir. Bu mexanizm təsərrüfat mexanizminin əsas elementlərindən biridir. Kreditləşmə mexanizminin düzgün qurulması üçün vəsaitlərin büdcəyə keçirilmə qaydasının, qiymətlərdəki fərqi tənzimlənməsi, qiymətin əmələ gəlməsinin, ictimai istehsalın planlaşdırılması geniş rola malikdir. İstehsal münasibətlərinin tarixi tipinin dəyişməsi kredit mexanizminin məzmununda özünü göstərməyə bilməz. İstehsal münasibətlərinin dəyişməsi ilk növbədə kreditləşmə mexanizminin təşkilinə təsir edir. Kredit sferasında istehsal üsulu üçün iqtisadi qanunlar fəaliyyətdədir. Kreditin mahiyyəti vəsaitlərin müvəqqəti istifadəyə verilməsi və müəyyən müddət çərçivəsində geri qaytarılmasıdır.

Pul-kredit siyasəti pul emissiyasının yaxşılaşdırılmasına və məhdudlaşdırılmasına yönəldilə bilər. İstehsalın aşağı düşdüyü vəziyyətdə və işsizliyin artdığı şəraitdə banklar kreditlərin geniş vüsət almasına, faiz normalarının aşağı salınmasına çalışırlar. İqtisadi yüksəliş çox vaxt qiymətlərin qalxmasını göstərir. Bu cür vəziyyətdə vəziyyətin pozulmasının qarşısını almaq üçün kredit verilməsini məhdudlaşdırır, dərəcələri yüksək edir və s. Bank sistemi əmanətçilərin tələblərini vaxtı -vaxtında ödəməsi məqsədinə xidmət edir. Mərkəzi bank dövlət borclarının üzərində diqqəti artırmaqdan ötrü bəzi metodlardan yararlanır. Məsələn, istiqrazların qiymətini dəyişir, investorlar üçün zəmin

yaradır,dövlət öhdəliklərini alır və satır.Bank tapşırıqların həll olunma bacarıqlarının tənzimlənməsi əmanətlərin quruluşuna,faizin bazar səviyyəsinə təsir göstərir.Dövlət borc öhdəliklərinin bank sistemi daxilində yerləşdirilməsi pul emissiyasının artmasına,bank sistemindən kənarında yerləşməsi isə onun azalmasına gətirib çıxarır.

Pul kredit siyasətinin metodları iki hissəyə bölünür ki,bura ümumi və selektiv metodlar aid edilir.Ümumi metodlara diskont siyasəti,açıq bazar əməliyyatları və zəruri ehtiyatların təyin edilməsi aid edilir.Uçot siyasəti bunların içərisində ən qədim siyasət sayılır.Bu metodun yaranması Mərkəzi bankın kommertiya banklarının kreditoruna çevrilməsi ilə əlaqədar olmuşdur.Faiz dərəcələrini artıraraq Mərkəzi Bank kredit idarələrinin aldığı borclarını azaltmağa sövq edirdi.Bu da öz növbəsində bank ehtiyatlarını artırılmasını çətinləşdirirdi.

Selektiv metodlara isə bank əməliyyatlarının likvidliyinin və riskliyinin tənzimlənməsi aiddir.Kredit növlərindən qiymətli kağızların qoyulması əsasında götürülən,istehlak kreditindən istifadə olunur.Bu zaman dövlət borc kapitallarını digər sahələrin xeyrinə bölüşdürməyə çalışır.Buna görə də kreditləşmə zamanı banklar müəyyən qaydalara əməl etməlidir

Dövlətin rol aldığı kredit münasibətləri maliyyə resursları ilə birbaşa bağlı hesab olunur.Bu da ona şərait yaradır ki,dövlət krediti iqtisadi metodologiyalara aid olunsun.¹

Ümumilikdə kredit qənaət olunan pulların bazara çıxmasını təmin edir.Pul sonsuz likviddir,pul vasitəsilə istədiyimiz mal və xidməti satın ala bilirik.Kredit verənin əmtəə və xidmət almaqdan yayınaraq sonrakı dövrlər üçün mal,xidmət satınalmasını,kredit alanın isə gələcəkdə mal və xidmət satınalmaqdan əl çəkərək bu gün mal və xidmət satınalmasını mümkün edir.Kredit daha sonrakı dövrlərdə əldə olunan mənfəət hesabına sərfiyyat üçün verməklə yanaşı,valyuta əməliyyatının daha da dərinləşməsinə yaradır , bunun yaranması istehsalın növü ilə deyil,tədavüllə bağlıdır.Burada əmtəə sahibləri sərbəst insanlar kimi üzleşir.Kredit münasibətlərinin yaranıb inkişaf etdiyi zəmin kapitalin dövrünü və dövrüyyəsidir Yəni dövrün həmişə

---

¹ Bəyalı Ataşov,Nurpaşa Novruzov,Elşən İbrahimov. – Maliyyə Nəzəriyyəsi, Bakı - 2014

təkrarlanır.Kapitalın hərəkət zamanı pul vəsaitlərinin artıb,azalması ilk növbədə əsas kapitalın hərəkəti prosesində resursların sərbəstləşməsi baş verir.Əsas kapitalın dövrünü daxilində qeyri-bərabər hərəkət baş verir ki,bu da onların dəyərinin bərpa olunma xüsusiyyətləri ilə izah olunur.Əmək vəsaitlərinin dəyəri hazır məhsula hissə-hissə keçir.Deməli,kapitalın dəyərinin bərpası tədricən baş verir və bu,pul vəsaitlərinin hesablarda yığılması ilə müşayiət olunur.Əsas kapitalın hərəkət hissəsindəki qeyri-bərabərlik ona gətirib çıxarır ki,bəzi müəssisələrdə sərbəst pul vəsaiti yaranır.Oxşar vəziyyət dövrüyə kapitalının hərəkəti zamanı yaranır.Pul vəsaitlərinə tələbat əmtəə material qiymətlilərin iri həcmdə alqı-satqısı əlaqədar ola bilər.Pulun hərəkətindəki qeyri-bərabərlik məhsul göndərmələri zamanı mövcud ola bilər.Məhsulun göndərilməsi zamanı onun satışından gəlirin alınması anı ilə üst-üstə düşür.Beləliklə,kapitalın qeyri-bərabər dövrüyəsi əsasında istehsal ilə tədavül vaxtının uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq üçün vəsaitlərin sərbəstləşməsi və onların təsərrüfatda zəruriliyi arasındakı ziddiyyəti həll edən münasibətlərin meydana gəlməsi təbii dir.Kredit əmtəə təsərrüfatının mümkün atributuna çevrilib.Bununla belə,kapitalın dövrünü kreditin obyektiv vacib əmsalını tam açıqlamır.Buradan belə nəticəyə gəlirik ki,dövrüyədə kredit münasibətlərinin yaranma mümkünlüyü gizlənilir.Borc verənlə borc alan hüquqi cəhətdən müstəqil,öz aralarında iqtisadi əlaqələrdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün zəmanət verən ünsür kimi çıxış etməlidir və kredit borc verənlə,borc alanın maraqları üst-üstə düşdükdə zəruri olur.

Dövlətin borcuna olan xidməti müqabilində çəkilən xərcləri büdcə ilinə görə Azərbaycan Respublikasının büdcə haqqında qanununda xüsusi qeyd olunur.²

Ümumilikdə kredit əşyanın və pul vəsaitlərinin müvəqqəti istifadəsi kimi çıxış edir.Bunun vasitəsilə müxtəlif növ mal,əmtəə əldə edilir.Elmi nöqtəyi nəzərdən kreditin əşya mənasında anlaşılması düzgün hesab olunmur.Kredit ictimai münasibətlərin müəyyən növü kimi qiymətləndirilir.Bunun mahiyyətini açıqlamadan öncə ünsürlərini müəyyən etmək lazımdır.Kredit sövdələşməsində subyekt kimi

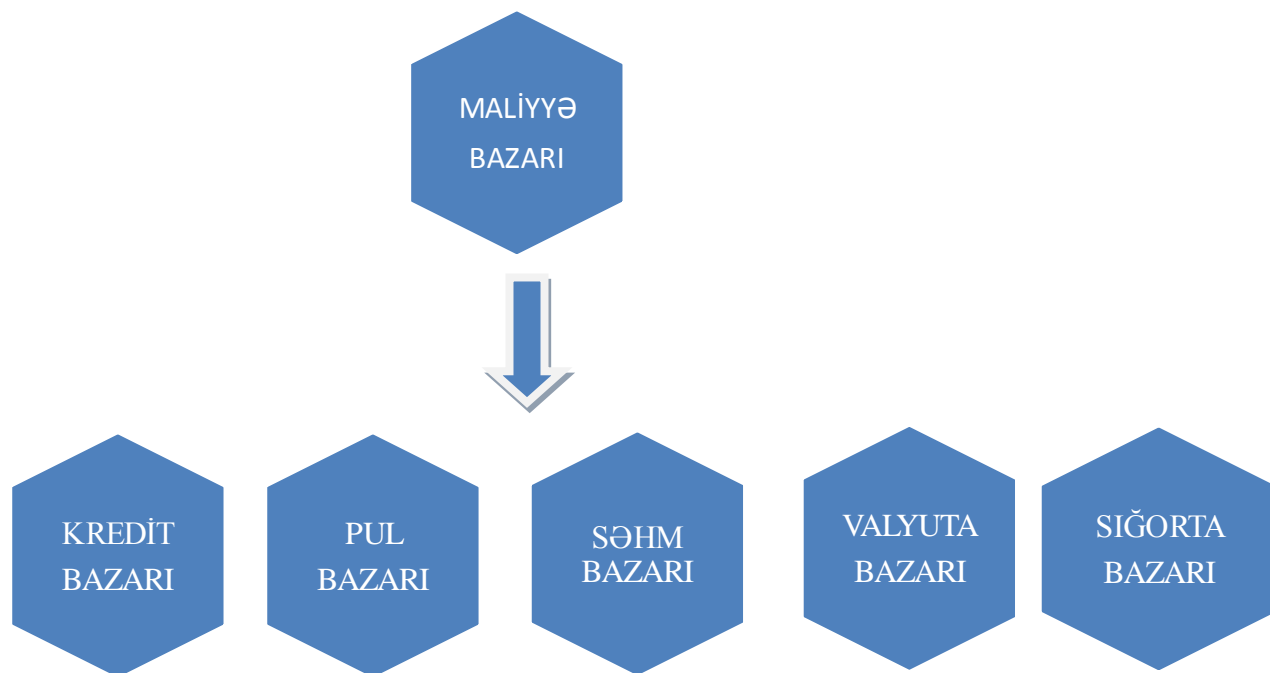
---

² Bəyalı Ataşov,Nurpaşa Novruzov,Elşən İbrahimov – Maliyyə nəzəriyyəsi, Bakı - 2014

kreditor və borcalan çıxış edir.Əmtəə alqı-satqısı zamanı alıcının əmtəənin dəyərini dərhal ödəmək imkanı olmur və ödəmə əməliyyatı müəyyən müddətdən sonra olur.Belə olan halda satıcı kreditora,alıcı isə borcluya çevrilir.Bir qayda olaraq hər kəs könüllü şəkildə kreditor ola bilər.Borc verilən vəsaitlərin kökü ya şəxsi resurslar,və yaxud təkrar istehsal prosesinin digər subyektlərindən borc götürülən resurslardır.

Borc verildikdə şəxsi resursların sahibi kreditor olur.Kreditorun yerləşdirdiyi cəlb edilmiş vəsaitlərin sahibi daha çox başqa təsərrüfat subyektidir.Maliyyə bazarının aşağıdakı növləri vardır:

Sxem 1.1

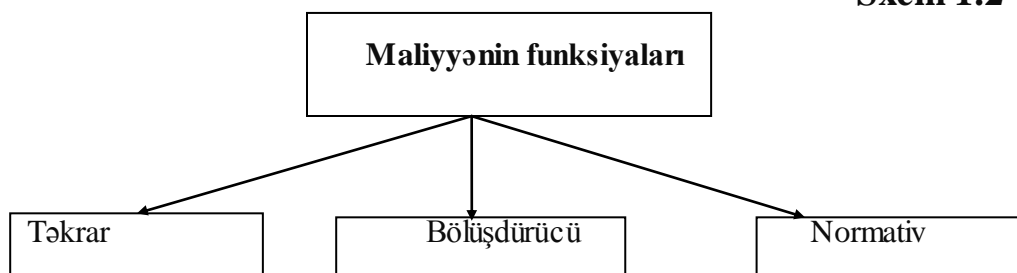

Əvvəlki dövrlərdən bəri borcgötürən qismində olan resurslara olan tələbatı digər şəxslər çıxış edir.Bankların yaranması ilə borcalanların tərkibinin əhəmiyyətli genişlənməsi baş verir.Muasir dövrdə borcalan kimi müəssisələr də .Borc götürənləri borcverənlərdən ayıran bir neçə səbəb var ki,sadə bir misal kimi borcalan kreditə götürdüyü mənbələrin daimi olmayan iştirakçısıdır.Kreditor borc verdikdə mübadilə mərhələsində çıxış edir,istehsalda isə iştirak etmir.Digər tərəfdən borcalan həm

müvəqqəti istifadə üçün götürdüyü dəyəri geri qaytarır həm də faizini ödəyir. Borcalan məhsuldar qüvvədir. Kreditor tərəfindən müvəqqəti dəyərin meydana gəlməsi bu hərəkətin geri qalmasını göstərir. Bunun vasitəsi ilə hərəkəti müvəqqəti olaraq dayanmış dəyər yeni sahibə keçməklə öz hərəkətini bərpa etmiş olur və bununla belə dəyər təkrar istehsal prosesini sürətləndirmək qabiliyyətinə yiyələnir. Kredit vasitəsilə hərəkətdə olan dəyər təsərrüfat fondların fasiləsiz dövrünü üçün şərait yaradır və onların hərəkətində olan boşluqları aradan qaldırır, son nəticədə təkrar istehsal prosesini sürətləndirir.

Kreditordan borcalana keçməklə dəyər öz mövcudluğunu saxlayır. Dəyərin qorunub saxlanması borcalanın təsərrüfatında tətbiqi prosesində baş verir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz mənbələrdən bu nəticəyə gəldik ki, kredit əsasən geri qaytarılma şərtindən qaynaqlanır. Geri vermə mərhələsi kreditin ümumi xüsusiyyətidir. Dəyər dövrünün sona çatma mərhələsi geri qaytarılma üçün səbəb yaradır. Kredit münasibətləri zamanı hər iki tərəf müəyyən prinsiplərə əməl etməlidir. Kreditin geri qaytarılan olması onun mahiyyətindən irəli gəlir, yəni bu vəsait geri qayıdan olmasa kredit adlanmazdı. İqtisadi kateqoriya kimi pul-kredit əlaqələr başqa iqtisadi metodlardan bu xüsusiyyətinə görə fəqlənir. Kreditin qaytarılmalı olması hər iki tərəf arasında maddi məsuliyyət daşıyır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri daxilində maliyyənin funksiyalarını aşağıda göstərilən cədvəldəki kimi təsvir edə bilərik:

Sxem 1.2

Bankın kreditorları qarşısında yaranmış öhdəliklər, sığortalanmış əmanətlərin müqabilində yaranan öhdəlikləri çıxmaq şərtilə, bu Qanun ilə nəzərdə tutulan və

muəyyən olunan vəziyyətdə restrukturizasiya oluna bilər.³ Bu Qanunun 2 – ci maddəsinə əsasən bank öz öhdəliyinin yaranması ilə əlaqədar hər hansı bir təhlükə yaranarsa Müşahidə Şurasının qərarı əsasında bu prosesə başlaya bilər. Kredit sistemi adətən müddətlik dövrü ilə reallaşır.Kredit təyin olduğu zamanlarda geri verilməlidir.Müddətlik-borcdan səmərəli istifadə olunduğunu göstərir.Kredit hesab edilən vaxtda geri qayıtmadıqda bu dövriyyədə olan borc vəsaitinin iştirakından xəbər verir və eyni zamanda pul tədavülünə müsbət təsir göstərmir.Kreditin ödənilmə vaxtı bağlanan müqavilədə əks olunur və müddətlik prinsipinə əməl etməyən borc alanlara maliyyə sanksiyaları tətbiq edilir,vacib prinsiplərdən biri onun ödənci olmasıdır.Biz qeyd etməliyik ki,kredit vaxti-vaxtında ödənilməlidir və faizi də geri qaytarılmalıdır.

---

³ Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu-Bankın Öhdəliklərinin Könüllü Restrukturizasiyası Maddə 57-11.1

1.2 Kredit bazarının əhəmiyyəti və rolu

Kreditin digər növü olan kommersiya krediti sahibkarların bir birlərinə verdikləri kreditlərdir. Bunun əsas məqsədi əmtəələrin real olma prosesini sürətləndirməkdir və alıcı ilə satıcı arasında vasitəçi rolunu oynayır (veksel) və bu sadə o cümlədən köçürmə də ola bilər.

Bankın kredit mövqeyi onun nəzəri baxışı əsasında yaranır. Kredit strategiyası cəlb olunan vəsaitlərin informasiya toplusunun lazımı və yüksək səviyədə olmasını bilərək kredit resurslarının mövqeyini müəyyən edir.⁴

Kredit yaranmış iqtisadi münasibətlərin inkişafını əks etdirir. Kredit yaranan borc kapitalının hərəkət olunan formasıdır. O, kredit verənlər və kredit götürənlər arasında münasibətləri yaradır və bu zaman sərbəstləşən pul kapitalının borc olunan kapitalla çevrilməsini məqbul edir. Bunun ödənci olması kreditdən səmərəli istifadə etmək məsuliyyəti daşıyır. Ondan elə istifadə olunmalıdır ki, əldə olunan yekun olaraq kreditin qaytarılmasını, həmçinin faizlərin ödənilməsini də təmin etsin. Kreditor ödəncilik əsasında həmçinin öz gəlirini də təmin edir. Ödənciliyin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kreditdən istifadə olunan zaman gəlir borcları ilə kreditor arasında bölüşdürülür. Ssuda kapitalına görə ssuda faizi norması kredit resurslarının qiyməti kimi meydana çıxır. Kreditə görə faiz normaları müəyyənləşdirilərkən nəzərə alınan amillərə-bankın müştərilərə depozit hesablarına görə verdiyi faiz dərəcəsi, kreditlərə olan tələb və təklif, ölkədə pul tədaviyünün stabilliyi və s. Kreditin təminatlı olması tam və vaxtında qaytarılmasıdır. Kredit təminatlılığı dedikdə onun maddi qiymətlilərlə təmin olunması başa düşülür. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar təminatın digər formalarından ödəmə qabiliyyətli müştərilərin zəmanəti, sığorta polisi və s. istifadə olunur. Kreditin bir neçə funksiyaları mövcuddur ki, bunlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik.

- ❖ istehsalın genişlənməsinə zəmin yaradan pul kapitalının toplanması
- ❖ pul kapitalının bölüşdürülməsi funksiyası

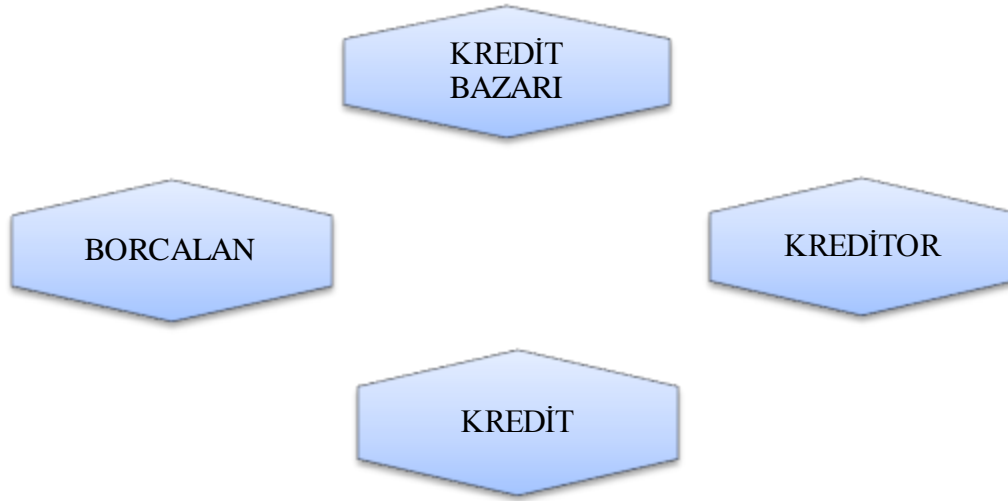
---

⁴Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu-Banklarda Kreditlərin verilməsi Qaydaları(15 aprel 2010-cu il tarixli dəyişikliklərlə) Bakı-2008

❖ nağd vəsaitlərin çek və banknotlarla əvəz olunması

Kreditin tətbiq sərhədlərinin müəyyən olunması və o cümlədən onlara əməl olunması həm kredit iştirakçılarına görə, həm də iqtisadiyyata görə vacib hesab edilir. Bunun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kreditləşmə lazım olan həcmdə olduqda o zaman iqtisadiyyata müsbət təsirini göstərir və kredit münasibətləri yaranır ki, bunu da aşağıdakı sxemdə aydın görmək mümkündür.

Kreditin Münasibətləri

Bir çox zamanlarda kredit lazım olan həcmdən artıq verildiyində kapitalın dövrünün o cümlədən dövriyyəsinin səmərəli olmasında yüksəlişə marağı zəifləyir. Nəticə etibarilə təkrar istehsal proseslərində zəifləmə prosesi baş verir. İqtisadi subyektlərdə kreditə olan tələbat tam ödənilmə baş vermədikdə fəaliyyətində bir sıra çətinliklər yaranır və bu təkrar istehsalın ləngidilməsi adlanır. Kreditin sərhədləri düzgün müəyyən edilməlidir ki, bütün bu proseslər sonradan baş verməsin. Bunlar kommersiya və bank kreditinə aid edilir. Kredit sərhədlərinin müəyyən edilmə prosesi bunun borc vəsaitlərinin geri qatılmasının nəzərə alınmasından yaranır və buna görə də borc götürülən vəsaitlər üçün geri qaytarılmasına görə şəraitin mövcudluğunu müəyyən etmək lazımdır. O cümlədən götürülən kreditin hansı məqsədlər üçün sərf ediləcəyini aydınlaşdırmağı tələb edir.

Kreditin sərhədlərinin müəyyən olunma zamanı qeyd olunan borc vəsaitlərinin istehsal və satışın qanunauyğunluğunun təmin olunmasındakı iştirakın vacibliyi, əldə olunan resurslardan istifadənin səmərəlilik prinsipi və s. nəzərə alınmalıdır. Bundan başqa kreditin sərhədləri iqtisadiyyatdakı inkişafın xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur və istehsaldakı həcm dəyişməsi, dövriyyədə olan pul kütləsinin probleminin həlli həmin kredit sərhədlərinin müəyyən olunması üçün vacib amillərdəndir. Bu münasibətlərə girən şəxslərin maraqlarını da unutmaq olmaz. Borc götürənlər öz növbəsində məşqul olduqları fəaliyyətlərinin parametrlərindən irəli gələn vacib amillərdən cəlb olunan vəsaitlərin geri qaytarılmasını müəyyən etməlidir. Qısa və uzunmüddətli kredit sərhədləri də mövcuddur ki, bunların müəyyən olunmasında bəzi xüsusiyyətlər mövcuddur.

Kreditin zamanı başa çatana qədər realbazar dəyərinin bilinməsi və təminatının likvidliyinə görə daima bank tərəfindən dəyərləndirilir və qiymətləndirilir.⁵ Məhz buna görə də daima olaraq vacib kreditlərin həcmi müəyyən edilir. Borc götürülən vəsaitlər istifadə olunduqda kreditin qaytarılma müddəti dövriyyə kapitalının müddətinin sona çatması nəticəsində sərbəst olunan vəsaitlər hesabına edilir. Bunun üçün də, dövriyyə kapitalının hərəkətləri ilə sıx əlaqələndirilir.

Uzunmüddətli kreditin sərhədləri borcun qaytarılmasının əsasını kapitalın istismarı prosesində əmələ gələn mənfəət təşkil edir. Kreditləşmə prosesi bank üçün ciddi bir iş hesab edilir. Dəqiq müəyyən olunmuş kreditləşmə prosesi kreditin riskinin aşağı salınmasına zəmin yaradır. Bütün bunlara əsasən bankın sağlam şəkildə fəaliyyət göstərməsi kredit prosesinin düzgün təşkil olunmasından xəbər verir.

Kreditləşmə prosesi özlüyündə iki mərhələyə bölünür. Birinci mərhələdə kredit əməliyyatının aparılmasını müəyyən etmək üçün müştərinin kredit ərizəsi dəqiq müəyyən edilir və bundan sonra kredit verənlə kredit götürən arasında müqavilə imzalanır. Birinci mərhələ olduqca məsuliyyətli hesab olunur. Bank bu mərhələdə özünün kredit riskinin olmasının qarşısını almağa çalışır. İkinci mərhələsində isə bank

---

⁵ Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu-Banklarda Kreditlərin verilməsi Qaydaları (15 aprel 2010-cu il tarixli dəyişikliklərlə) Bakı-2008

verdiyi kreditin məqsədli şəkildə istifadə olunması üçün borc götürənin fəaliyyətinə nəzarət edir. Banklar kreditləri qaytarılmalı, müddətlik şərtləri əsasında yerləşdirir. Fiziki şəxslərdə kreditləşmə prosesi iqtisadiyyatın inkişafında rolu olduqca böyükdür və bu rol daima yüksəlməkdədir. Əhalinin kreditləşməsinin artırılması istehsal olunan məhsulların tez bir zamanda alıcılar tərəfindən alınmasına, əmtəə dövriyyəsinin sürətli şəkildə inkişafına, inflasiyanın o cümlədən işsizliyin aşağı səviyyəyə endirilməsinə, milli gəlirin artımına yüksək səviyyədə təsirini göstərir. Hər hansı bir obyekt, müəssisə və ya təşkilat istehsal etdiyi o cümlədən təklif etdiyi hər hansı məhsul o cümlədən xidmətlərin sürətləndirilməsində, həmçinin inkişafında sürətlilik yaradır. Bu da dövlət büdcəsinin gəlirinin artmasında təsir edir. Əhalinin kreditləşdirilməsi öz növbəsində ölkədə yaranmış mənzil probleminin həllində özünü göstərir. Xarici bank öz təcrübəsində göstərir ki, əhaliyə verilən kredit növlərinin içərisində təhsil kreditinin mühüm yeri vardır. Əhalinin kreditləşdirilməsi sosial problemlərin həllində də öz təsirini göstərir. Əhali ipoteka krediti əldə etmə vasitəsilə ehtiyacını ödəyir o cümlədən ölkənin sosial, iqtisadi inkişafını yüksəltmiş olur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə banklarda fiziki şəxslərə verilən kreditlər içərisində ən geniş yayılanı istehlak krediti və ipoteka kreditidir. Bunların içərisində istehlak krediti ən sərfəli kredit növü hesab edilir. Ona görə də gələcəkdə bankların bu kredit növündən maksimum istifadəsi danılmazdır. O həmçinin əmtəə və pul formasına malikdir. İstehlak krediti riskli xarakter daşdığından, istehlakçının əldə etdiyi gəlirlərdən birbaşa asılıdır və bu kredit üzrə müəyyən olunmuş faiz dərəcəsi digər banklar ilə müqayisədə bir qədər yüksəkdir. Lakin dünya o cümlədən yerli bank təcrübəsinə uyğun olaraq qeyd etmək olar ki, əhalinin istehlak tələbatını ödəmək üçün kreditə hər zaman ehtiyacı vardır. İstehlak krediti də, öz növbəsində qısamüddətli və uzunmüddətli olmaqla iki yerə bölünür. İstehlak məqsədi üçün sərf edilən kreditləri birbaşa və ya dolayı yolla sərf edilən kreditlərə ayırmaq olar. Birbaşa kreditləşmə dedikdə, bu zaman müqavilə bank və müştəri arasında olur. Dolayı istehlak krediti isə digər bir təşkilat vasitəsilə müqavilə imzalanır. Bu təşkilatlara misal olaraq mağaza, firma və s. göstərmək olar və bu halda bağlanmış müqavilə müştəri və

təşkilat arasında bağlanılır,ssuda da bankdan əldə olunur.İnkişaf etmiş ölkələrdə banklar daha çox istehlak kreditinin dolayı növündən istifadə edirlər.Çünki kreditin bu növü banklara risklik səviyyəsinin yuxarı qalxmasına imkan vermir və bu tip ölkələrdə son dövrlərdə kater və ya avtomobillərin əldə olunması üçün həmin kredit növü daha geniş vüsət almışdır.Kredit bazarı maliyyə bazarının seqmentlərindən sayılır və maliyyə bazarında maliyyə resursları əmtəə qismində çıxış edir. Bu sistem bir birilə tutduqları metodlara görə fərqlənir. Bir sıra qərb ölkələrində istehlak kreditinin istifadəsi üçün xüsusi qayda,qanunlar mövcuddur.Buna misal olaraq Qərb ölkələrinin birində məsələn ABŞ-da qüvvədə olan belə qaydalardan biri müştərinin kredit qabiliyyətinin müəyyən olunmasında əsas nüansları müəyyən edir.Yəni müştərinin kredit qabiliyyəti müəyyən edilərkən,müştəri barədə əldə olunan informasiyanın bank vasitəsilə necə istifadə olunması,müştəri haqqında hər hansı bir məlumatın bank tərəfindən mənimsəmə icazəsi və s. öz töhvəsini tapmışdır.Banklar fondlardan istifadə etdikdə 3 məqama diqqət yetirməlidir.Bunlara aşağıdakılar aiddir.

- ✓ güvənli olma
- ✓ təhlükəsiz müddətin mövcudluğu
- ✓ gəlirlilik mümkünlüyü

Bu önəmli müddət daxilində bir neçə məqamlar nəzərə alınmalıdır.Kreditləşdirmə prosesi gəlirli olduğu qədər də riskli əməliyyat sayılır.Kreditləşmə prosesi zamanı yarana biləcək riskə təsir göstərən amillər bunlardır;

- Gələcəyin sağlam mühitdə təxmin olunmaması
- Yarana biləcək təbii fəlakətlər bura misal olaraq zəlzələ,daşqın,yanğın misal göstərmək olar
- Kredit alan firma aldığı kredit müqabilində yaratdığı mal və xidmətlərə görə istehlakçıların həmin mal və xidmətlərə tələbatındakı dəyişikliklər.
- hər hansı bir yaranan dəyişmələr nəticəsində kredit götürən firmanın rəqabətinin azalması
- İqtisadiyyatdakı dəyişikliklərin ümumi firmaların satışlarına və s. mənfi təsiri

- Kredit götürənlərin maliyyə siyasətindəki səhvləri
- kredit götürənə məxsus olan şəxsi amillər
- Beynəlxalq anlaşılmazlıqlar nəticəsində firmaların neqativliyə uğraması

Kreditləri tələb edən informasiyaların əsas mənbəyi bunlardır:

- Qarşılıqlı şəkildə görüşmə
- Şirkətin maliyyə durumu
- Firmanın bankdakı sənədləri
- Mövcud olan vergilərin bəyannaməsi və s.

Ümumiyyətlə bankın aktiv əməliyyatlarına kassa hesablaşmaları da aid edilir. Banklar öz növbəsində kassa xidmətləri göstərir və bankın kassalarını nağd pulla təmin edir. Nağdsız hesablaşma dedikdə iki şəxs arasında olan bank hesabı vasitəsilə, həmçinin ödəmə terminalları, nağd əməliyyat nəzərdə tutulur və icra edilir.⁶

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən Respublikada fəaliyyət göstərən bütün idarə və təşkilatlar öz nağd pul vəsaitlərini bankda saxlamaqları məsləhət görülür. İdarə və təşkilatlar öz nağd pul vəsaitlərini kassalarında bankların təyin etdiyi limit əsasında yerləşdirə bilər. Limitdən yuxarı olduqda bu vəsaitləri banka təhvil verməlidirlər. Kreditin rolu əhali, dövlət üçün tətbiq olunmanın inkişafında müsbət təsirini göstərir. Kreditin iqtisadiyyat üçün təsiri üstün mövqeyə malikdir. Qeyd olaraq əmtəələr borca satıldığı zaman burada başlıca rolu kommersiya krediti oynayır. Kredit nağd pul şəklində verildikə bank krediti əhəmiyyətli hesab olunur. Kreditin rolu özünü bir neçə yerdə göstərir. Belə ki, əmtəənin əldə olunması və ixracatı vaxtı fasiləsiz olmasında təzahür edir. .Borc vəsaitlərin köməkliyi ilə əlavə resurslara olan tələbatı ödənilir. Təkrar istehsal prosesləri zamanı ləngiməsinə şərait yaratmır və əlavə vəsaitlərə yaranan ehtiyac mövsüm amili ilə bağlı ola bilər. Nağdsız qaydada bəzi mühüm hesablaşmalar həyata keçirilir: vergilər, rüsumlar, inzibati cərimələr, lizinq əməliyyatları vasitəsilə yaranan borcların ödənişləri və kreditlər bura aid edili

---

⁶ Azərbaycan Respublikası-Nağdsız Hesablaşmalar Haqqında Qanun

1.3 Kredit bazarının təşkilinin dünya təcrübəsi

Belə olan halda kreditin istehsalının inkişafının sürətlənməsi üçün vacib olan əsas fondların yaranması üçün imkanları artırır. Burada mühüm amil kimi, kredit müasir dövrdə inkişaf etmiş əsas aparıcı qüvvələrindən biri olan inkişafa və cəmiyyətin məhsuldar, inkişaf etmiş qüvvələrinin tərəqqisinə öz töhvəsini verə bilər.

Kreditin pul dövriyyəsində də rolu danılmaz fakt olaraq qalmaqdadır. Məlumdur ki, nağd pulların tədavülə buraxılması və çıxarılması kredit əsasında bankların vəsaitlə baş verir. Bir tərəfdən də bu proses əhali üçün banklarda yerləşən kassalardan nağd vəsaitlərin verilmə yolu ilə ancaq onların hesablarında qalıqlar olduqda mümkündür. Bu cür qalıqların olması müştərilər ilə banklar arasında idarə və təşkilatların borcalan olduqları kredit münasibətlərinin olmasını göstərir. Bankda mövcud olan hesablardan müştərilərə kredit verilməsi həmin bankın müştəri qarşısındakı borcunun ödənilməsi adlanır. Başqa tərəfdən nəzər salsaq diqqət edərək ki, banka nağd pulların mədaxil olunması onların tədavüldən çıxarılmasını göstərir və bu zaman bankların müştərilərə verdikləri borcların böyüməsi ilə müşahidə olunur. Nağdsız pul dövriyyəsi dedikdə ödənişləri hər zaman yerinə yetirmək üçün müəssisə və təşkilatların vəsaitlərə tələbatı yaranır. Buna səbəb olaraq deyə bilərik ki, gündəlik nağd pulların mədaxilləri və məxaricləri arasındakı olan uyğunsuzluqdur. Bu halda əlavə vəsaitə yaranan tələbatı kredit cəlb olunmaqla ödəmək olar. Bu zaman burada verilən borcların həcmi, istehsalı və satış məsələləri ilə əlaqəli olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövriyyədə olan pul kütləsinin və həmçinin ona olan tələbatı uyğun olması kapitalın təkrar istehsalın qanunauyğunluğu üçün əhəmiyyət kəsb edir. Dövriyyədə olan pul kütləsinin bütün bu tələbatlara uyğun olma məqsədilə kredit prinsiplərinə əməl edilməsi mühüm sayılır. Habelə dövriyyədə olan pul vəsaitlərinin tənzimlənməsinin iqtisadiyyatda rolunu nəzərə almaqla kredit əməliyyatlarının dövlət tənzimlənməsinin tətbiq olunur. Eyni zamanda burada kreditin iqtisadi tərəfdən yolunun yeni tərəfi aşkar olunur. Bu kimi kreditlərdən güclü alət kimi istifadə olunur.

Kreditin dinamikası iqtisadiyyatın sürətli inkişafı ilə təyin olunsada, dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatımızın sahəvi və bölmə üzrə yerləşməsinə öz təsirini göstərə bilər. Buna misal olaraq dünya təcrübəsindən hamımıza məlum olduğu kimi, böhran vəziyyətində və yaxud böhran yaxınlaşdıqca bazar tələbatını canlandırmaq məqsədilə dövlət kreditlərindən istifadə edərək istehsal investisiyalarını, milli ixracı həmçinin tikintini yaxşılaşdırmağa çalışır. Kredit tənzimlənməsi iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılmasına, həmçinin keyfiyyətinin səmərəli olmasına xidmət göstərsə də bir qədər çərçivələrə malikdir. Bu sərhədləri bilmək kredit tənzimlənməsindən layiqincə yararlanmağı vacibdir. Digər halda kreditə çoxlu sayda tələbat ondan makro, mikro səviyyədə istifadə böhran ilə nəticələnmə bilər.

Kreditdən danışarkən kredit multiplikatoru barədə məlumat vermək istərdim. Kredit multiplikatoru dedikdə pulu ifadə edən mexanizm anlayırıq. Əgər ödəmələr aparılan zaman ancaq çekdən istifadə olunursa kredit multiplikatorunun düsturunu aşağıdakı kimi qeyd etmək olar. $K = (1 - R) / R$ düsturundan göründüyü kimi k (kredit multiplikatoru), r (bankların əmanətə qarşılıq nisbətini ifadə edir). Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, bu görünən nisbət min olanda kredit multiplikatorunun dəyəri yüksək olar. Banklarda isə alınan kreditlərin çeklə əldə olması bir o qədər mümkün olmadığı üçün ödəmələr daha çox banknot vasitəsilə aparılır.

Kreditin bir neçə əlamətə görə də bölmək olar ki, bunlara misal olaraq bir neçəsini sadalaya bilərik.

1) Ssuda dəyərindən asılı olan

2) Borc alandan asılı olan

Bunların hər birinə ayrılıqda misal olaraq əmtəə, pul, dövlət və s. misal göstərmək olar. Təsərrüfat subyektləri krediti pul formasında və kommersion krediti formasında istifadə olunur. Kommersion krediti götürülən zaman borcalan kimi idarə, təşkilat firma və şirkətlər çıxış edir. Deməli belə nəticəyə gəlirik ki, kommersion krediti götürülən zaman satıcı əmtəə dəyərinin ödənilməsi üçün möhlət vermək və təyin olunan zaman keçdikdən sonra dəyərini ödəmək üçün öhdəlik kimi alıcının veksəl verməsi durur. Buna görə də bu prosesə veksəl krediti deyilir. Buradan kommersion

kreditinin obyektı və subyektı məlum oldu.Obyektı əmtəə formasıdır,subyektı isə vekseldir.Bu kredit növünün daxilində ödəmə möhləti məhsul satışının davamı kimi rol oynayır.Bunun üçün də,bu kredit vasitəsilə satışın tezləndirilməsi və tədavül vaxtının məhdudlaşdırılması həllinə nail olunur. Və bu kapitalın fəaliyyətinə xidmət etmiş hesab olunur.Bu əsas cəhətin davamı olaraq faiz məsələsinin formalaşması rol oynayır.Mal,əmtəə satanın əsas məqsədi məhsulun satışının tezləşdirilməsidir.Buna səbəb olaraq kommersiya krediti üzrə olan ödənişlərin vaxtının haqqı zamanı birbaşa olaraq məhsulun qiymətinin üzərində hesablanır və bu faiz ilə müqayisədə çox kiçikdir.Hazırda bu kredit xidmətinin 3 növündən geniş istifadə olunur

- ✓ Kreditin tarixi müəyyən edilmiş qaydada ödəmək
- ✓ hissə hissə ödəmək imkanı
- ✓ Açıq hesab vasitəsilə kreditləşmə

İlk olaraq satılmaqda olan malı alıcıya göndərdikdən sonra alıcı öz növbəsində satıcıya vekseldə göstərilən vaxtda borcun ödəməsinin yerinə yetirilməsi üçün öhdəliyi verir.İkinci prosesə misal olaraq satıcı malını realizə edəndən sonra kreditora verməli olduğu borcunu yerinə yetirir.Buna misal bazarın tələbini qiymətləndirmək çətin olduğu bir zamanda konsiqnasiya tətbiq olunur.Ancaq bu kredit növü bir sıra idarə və təşkilatlar üçün sərfəli hesab olunmur və ən geniş yayılan forması məhz bank kreditindən istifadə etməkdir.Adətən bankdan götürülən kreditlər hər hansı bir məqsəd üçün istifadə olunur.Banklar krediti ən çox maliyyə ehtiyacı olan şəxslərə verir.

Bank kreditinin faizi hər zaman kommersiya kreditinin faizindən yüksək olur.Bank adətən digər vəsaitlərdən kredit mənbəyi kimi istifadə etdiyindən verdiyi kreditlər üzrə faizi maksimum səviyyədə qoruyub saxlamağa çalışır.Ancaq bunları bir birindən fərqləndirən cəhət bunlar deyil.Kreditin obyektı olaraq ticarət o cümlədən sənaye kapitalından ayrılan pul kapitallarını misal göstərmək olar.Borc götürən dövlət o cümlədən fiziki və hüquqi şəxslər özləri şəxsən çıxış edir.Bu kredit növü ticarət və sənaye ehtiyatları ilə izah olunur.

Bank krediti digər kredit növünə aid olan maneələri aradan qaldırır. Ona görə ki, o öz növbəsində kreditləşmə prosesləri məbləğ və müddətlər ilə məhdudlaşmır. Bu kredit kommertiya kreditinə yalnız əmtəə tədavülü üçün deyil eyni zamanda kapital yığımina xidmət göstərir. Bank vekseli ilə kommertiya vekselinin vasitəsilə əvəz olunması kreditin məhsuldarlığını gücləndirir. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, onun miqyaslarını həmçinin uzunmüddətli və qısamüddətli olmalarını genişləndirir. Bütün bu fərqlərə baxmayaraq kreditlərin də öz növbəsində ümumi cəhətləri vardır. Kommertiya krediti digər kredit növündən əvvəl yaranmışdır və kredit sisteminin əsasını təşkil edir. Bunu belə izah edə bilərik ki, kommertiya krediti ticarət və o cümlədən sənaye kapitalının dövranına xidmət göstərir. Digər tərəfdən bank kreditinin üstünlüyü və cəld hərəkətdə olması onun əvvəlki dövrlərə nisbətən müqayisədə daha dinamik inkişaf etməsini aşkar etdi. İnhisarlaşma prosesi gücləndikcə kreditin üstünlükləri özünü daha açıq şəkildə göstərir. Əgər onlardan real kapitalın dövriyyəsinin artması üçün istifadə olunursa bu bank kreditlərində dəyişikliklərin olması deməkdir.

Bank kreditinin üstün olmasına baxmayaraq kommertiya krediti dövriyyədən çıxır. Əksinə olaraq kommertiya krediti bu kreditin güclü şəkildə inkişafından xəbər verir. Bank kommertiya veksellərinin təminatını möhkəm etməklə həmin kreditin iri idarə və təşkilatlar üçün əhəmiyyətini yüksəldir və resursların əmtəə, eyni zamanda pul formasında bərc şəklində olaraq inkişaf edir və banklar vasitəsilə mümkün olur.

Kreditin növü onun ayrıca əlamətlərini açır. Kreditləri verən, o cümlədən alan şəxslərə onun istifadəsinə görə və müddətinə görə ayırmaq olar.

- dövlət sektoruna açıq olan kreditlər
- iqtisadi sektorlara görə ayrılan kreditlər
- istehsal və istehlak üçün açıq olan kreditlər
- təminatlı və təminatsız kreditlər
- müddətinə görə ayrılan kreditlər
- faizinə görə seçilən kreditlər

3-cü qrupa aid olan kreditlərə misal olaraq investisiya krediti adətən müddəti uzun olur.İstehlak krediti isə malların təmin olunmasında istifadə olunur.Bu kredit növü adətən ehtiyacların qarşılınması üçün istifadə olunur.Həmin kredit növünün vasitəsilə istehlak mallarına yaranan ehtiyacın tam təmin olunması ilə təmin edilir və alıcılıq qabiliyyəti də gəlirlərdən müəyyən olunur.Məsələyə digər tərəfdən baxsaq gəlirlər ilə istehlak malları arasında bir uyğunsuzluq olduğunun şahidi olarıq.Digər tərəfdən əhalinin bir sıra tələblərində pul vəsaitlərinin müvəqqəti olaraq sərbəstləşmə prosesi baş verir.Bu halda istehlak kreditinin yaranması normal görünür,ona görə ki,iki növ ziddiyyət aradan götürülür.

Uzunmüddətli olan istehlak mallarına tətbiq edilən yüksək qiymətlər hazırkı gəlirlər arasında tərs mütənasiblik təşkil edir.Digər məsələ sərbəst şəkildə pul yığımlarının mövcud olması həmçinin onların istifadəsinin vacibliyinin olması arasında yaranan tərs mütənasiblik.Belə nəticəyə gəldik ki,istehlak krediti əhalinin həmin kredit növünün yüksəldilməsi üçün çalışır və bu kredit növünün bir neçə formaları mövcuddur.

İstehlak kreditinin digər növündə mənzil krediti xüsusi yer alır.Burada kredit verilərkən əsas diqqət mənzilin əldə edilməsinə və ya tikilməsinə yetirilir.Mənzil krediti verilərkən pul və yaxud natura formasında verilir.Bu zaman əsas diqqət girovun alınmasına edilir.Borc götürən şəxs həmin krediti ödəmə qabiliyyətinə malik olmadıqda borc verənə mənzilin müsadirə olunması üçün hüquq verilir.Buna başqa dildə ipoteka deyilir və bunun üzərində girovnamə tərtib olunur.Digər hallarda bu kredit növünün borcunun qaytarılması borcalanın gəliri sayılır və bu borc vəsaitlərinin geri qaytarılmaması şəkildə girov qoyulan əmlakın satılması şəraitini yaradır.

Kreditə zamanına görə ayırdıqda qısa,orta,uzunmüddətli kreditə ayıra bilərik.Əksər hallarda 7 gündən 10 gün üçün nəzərdə tutulur.Orta müddətli kreditlərin müddəti 1 ildən 5 ilə qədərdir.Bir çox hallarda sənaye və kənd təsərrüfatı bu kredit xidmətindən istifadə edir.İnvestisiya sferasında isə uzunmüddətli kredit xidmətindən istifadə olunur.Burada isə 5 ildən yuxarı müddətə olur.Kredit alan şəxsə uyğun olaraq

dəyişir. Kim kreditdən istifadə edirsə dövlət və bələdiyyə qurumları bundan xəbərdar olur. Kreditin bu növü özəl kreditdən bir balaca fərqlənir. Kredit vaxtında ödənməzsə təzyiqlər zəif olur. Digər kredit növünə dövlət krediti aid edilir. Dövlət kreditinin meydana gəlməsi səbəbi borcalan imicdə dövlətin iştirak etməsidir. Əgər borcalan kimi çıxış edirsə dövlət xərclərin təmin edilməsi kimi büdcəyə əlavə vəsait cəlb edir. Dünya təcrübəsindən görüldüyü kimi daxildəki borclar dövlət xərclərinin vergilərdən sonra ikinci yerdə durur. Həmçinin büdcə kəsrinin örtülməsi ilə əlaqədar olaraq borc vəsaitlərdən istifadə olunması qənaətli istifadəsi nəzərindən məhdudlaşdırılır.

Borc öhdəliklərini dövlət proqramlarının büdcəsinin maliyyələşdirilməsi ilə bazar iqtisadiyyatında yerləşdirə bilər. Buna misal olaraq iqtisadiyyatın inkişafı, regionların inkişaf etməsi, təbii fəlakətlərin yaxşılaşdırılması üçün görülən tədbirlər və s. dövlət borcu ilə maliyyələşə bilər. Deməli milli iqtisadiyyatın az mənfəətli, ancaq təkrar istehsal prosesində vacib sahələrə aiddir. Dövlət kreditindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün istifadə olunur. Həmçinin kredit münasibətləri ölkələr arasında da öz mövcudluğunu göstərir. Həmçinin kapitalın ixracının növləri kimi çıxış edir. Belə olan halda kreditin bir başqa növü ön plana keçir. Bu kredit zamanı iştirakçı qismində iştirak edənlər dəyişmir, kredit müqaviləsində qeyd olunanlar arasında biri xarici ölkəyə aid olmalıdır.

Təminatına görə kreditlərin növləri açıq və təminatlı kreditlərə bölünür. Açıq kredit dedikdə borcludan heç bir şey alınmır, yalnız və yalnız maliyyə, o cümlədən şəxsi durumlar göz qabağında durulur. Açıq kredit növünün verilməsinə görə şirkətlər tərəfindən borc götürənin ödəmə qabiliyyəti olmalıdır. Təminatlı kredit növü isə açıq kredit növündən fərqli olaraq şəxs kreditdən istifadə edərkən borcu üçün təminat görünür. Maddi təminat zamanı daşınmaz, o cümlədən qiymətlər düz mütənasiblik göstərir. Bunların üzərində ipoteka təsis edilir. İpoteka dedikdə, bu söz yunan sözü olub mənası girovdur. Daha sonra bu anlayış inkişaf edib Almaniyada fəaliyyətini davam etmişdir. Azərbaycanda ipoteka haqqında qanun 2005-ci ildə qəbul olunmuşdur. Ölkə ərazisində yaşayış mənzillərinin kreditlə alınmasına yardımçı vasitə oldu. İpoteka

kredit növü borc götürənə mənzil alması üçün, məqsədli şəkildə istifadəsi üçün ayrılan pul vəsaitidir. Bu qanuna əsasən mülkiyyətdə olan torpaq sahələri, həmçinin mənzillər bu kredit növünün predmeti ola bilər. Həmçinin istirahət üçün nəzərdə tutulan obyektlər, bağ evləri də ipoteka predmeti ola bilər. Bu kredit növünün predmeti həmçinin hərracda o cümlədən açıq bazarda satıla bilər. İpoteka kreditlərinin verilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur və bir sıra tələblərə cavab verməlidir. Bu tələblər aşağıdakılardır.

- ❖ Kredit manat vasitəsilə verilməlidir
- ❖ Burada predmet ancaq yaşayış evləri ola bilər
- ❖ Nəzərdə tutulan kreditin məbləği 85% dən yuxarı olmamalıdır
- ❖ Borc götürənin yaşı nəzərə alınmalıdır
- ❖ Kredit nəzərdə tutulan daşınmaz əmlakın krediti ilə təmin olunmalıdır
- ❖ Həmin daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi
- ❖ Hesablanmış faizlər annuitet ödənişlər əsasında ödənilməlidir
- ❖ Həyat sığorta məsələsi və s. tələblər

Ümumilikdə kredit sistemi şəxslərdən depozitləri cəlb edir və bunları həmin fərdlər arasında bölüşdürür. Və burada kreditorlar və borclular kimi iki qrup nəzərdə tutulur. Bu sistemin ən vacib şərtlərindən biri əməliyyatın nizamlı şəkildə işləməsidir.

Kredit sisteminin fəaliyyətinə təsir edən bir sıra amillər var ki, bunlar aşağıdakılardır.

- Həmin qurumların sayı
- Təklif üçün nəzərdə tutulan xidmətlərin növləri
- Sektora girişin mexanizmi
- İstehlak proseslərinin qanunauyğunluqları
- Baş verən texnoloji dəyişikliklər
- Qanunda nəzərdə tutulan dəyişikliklər
- Müştərilərin ixtiyarına buraxılan seçimlər
- Göstərilən faiz nisbətləri
- Qiymətli kağızların geniş vüsət alması və s.

II FƏSİL. Azərbaycanada kredit bazarının infrastrukturu.

2.1 Bankların kredit bazarında fəaliyyəti

Bank qanunvericiliyinə görə fiziki,hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərini cəlb etmək,geri qaytarmaq,köçürmə əməliyyatlarını aparmaq həddinə və hüququna mənsubdur.⁷ Tarixən sübut olunur ki,bu vasitəçili olan banklar finans qurumları ilə yerdəyişmə etməkdədir.

Bu aktivlər içərisində pensiya üçün nəzərdə tutulan fondlar daima artımla müşahidə olunur.Banklar günü gündən sərmayə bazarından sıxışdırılır.Sistem iki pilləli olur və buradan da Mərkəzi bank “ Banklar Bankı”kimi təqdim olunur,Mərkəzi banka bir sıra funksiya və səlahiyyətlər verilmişdir.Eləcə də bu bank kreditin son nöqtəsidir.Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydalara əsasən bank sistemini tənzimləyir.Hökumət üçün maddi məsələlərdə müşavirlik edir.Buradan belə nəticəyə gəlirik ki,Mərkəzi bank bir neçə səlahiyyətlərə sahibdir.

Finans şirkətlərinə vasitəçilik olma səbəbi fond transferini əldə saxlamaq məqsədilə hər iki tərəf arasında vəzifəni görməsidir.Qurumlar əmanətləri qəbul edir,həmçinin ehtiyacı olanlara ehtiyac qismində verib bu prosesi tamam edir.Vasitəçilər fondlardan istifadə edərkən komisiya ödəyirlər eləcə də,komisiya tələb edirlər.Bunlar arasında yaranan fərq mənfəət adlanır.O cümlədən vasitəçilər pula ehtiyac duyarkən,ehtiyac olanlar arasında vasitəçi qismində iştirak edir,istifadəçi qismində iştirak edən şəxslərin sərəncamlarına köçürürlər.Əmanətləri qəbul edən şirkətlər həmin çoxluğa sahib olanlardan “əmanət” adı kimi qəbul edirlər.

Kommersiya bankların fəaliyyəti də həmçinin qanunvericilik ilə tənzimlənir.Əksər ölkələrdə kommersiya banklarınınin fəaliyyətlərinə hüquqi müstəvidə,digərlərində isə geniş miqyasda şərait yaradırlar.Bu banklar yığdıqları əmanətlərlə birgə istiqraz və kreditlərə maliyyə yatıran qurumlardır.Bu ad banklarla ticarət tərəfdən yaxın olmaq anlamına gəlir,həmçinin yaranan gündən kredit vermək əməliyyatlarını reallaşdırırlar.Ən başlıca xüsusiyyətlərdən biri kredit götürmək və

---

⁷ Elnur Sadıqov-Bank Əməliyyatları Bakı-2010

vermək.Borc götürmək adətən əmanət qismində,vermək isə kredit qismində yaranır.Bu bankların başlıca xüsusiyyətlərindən biri öz pulunu yarada bilmək qabiliyyətinə malik olmasıdır.Həmçinin bank ora qoyulan yəni orada saxlanılan əmanətin digər normalara ayrılan miqdarı xaric edildikdən sonra yenidən kredit vermək qismində yaranır.

Kommersiya bankları həm özəl həm də dövlət idarələrinə xidmət göstərir.Bu banklar kreditlər üzərində formalaşarkən,digər tərəfdən kredit şirkətləri istehlak və s. kredit sahələri tərəfindən formalaşır.Kredit ittifaqları həmçinin öz növbəsində gəlir məqsədi güdmür.Daha çox istehlak kreditlərinə yaranan ehtiyaclara yatırım edirlər.Azərbaycan Respublikasında ,”Kredit ittifaqlar haqqında ”qanun 2000-ci ildə qüvvəyə minmişdir.Kredit ittifaqları bank olmayan kredit təşkilatlarıdır.

Mərkəzi bankın təşəbbüsü ilə Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestri 2005- ci ildə yaradıldı.2008-ci ildə ölkədə fiziki və hüquqi şəxslərin reyestrinin aparılması təmin olunmuşdur.Bu sistem yaradılan zaman istənilən məqsədə çatmaq üçün 3 faza yaradılmışdır.Birinci fazaya kommersiya bankları,ikinci fazaya kredit məlumatlarının qeydiyyatına alınması və sonuncu fazaya isə məlumat bazaları ilə digər qarşıya qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu.Həmçinin MKR-də borc götürənlərin öz kredit tarixçələri haqqında sorğu etmək imkanları yaradılmışdır.

MKR-də reallaşan təkmilləşdirmələr,həmçinin iş prosedurlarının sadələşdirilməsi,kreditlərin reyestr ilə mübadiləsinin təmin olunması bu sayı maksimum səviyyədə artırmışdır.Klassik iqtisadçıların fikrinə görə inkişaf etməkdə olan ölkələr maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsinə beynəlxalq kredit deyilir.Beynəlxalq kreditə yaranan ehtiyacı bir misal ilə qeyd edə bilərik. $J-S=B-N$

Burada J -ölkə daxilində yaranan yığım, S -investisiya, B -ixracatı, N -idxalı göstərir.Belə olan halda investisiyaların beynəlxalq kredit hesabına qorunub saxlanması məsələsi olacaq.Bu cür maliyyələşmə ölkələr arasında fərqli maliyyə axınlarının və əməliyyatları tam əhatə edir.Bu mövzu həm xarici borcları,həmçinin də beynəlxalq yardımları əhatə edir.Beynəlxalq maliyyələşmənin geniş hissəsini rəsmi şəkildə baş verən yardımlar təşkil edir.Adətən aşağı faizli olurlar.Digər növünə isə

millətlər arasındakı açılan kreditlər aid edilir. Beynəlxalq kreditləşmənin başqa növünə aid edilən özəl satıcı kreditləridir. Özəl istehsalçılar qarşı tərəfdəki ölkənin qurumlarına kredit verirlər.

O cümlədən xarici investisiyalar xüsusi bir yer tutur. Bu cür inkişaf edən şirkətlər gəlir əldə etmək üçün məqsəd güdür. Ümumilikdə borc iqtisadiyyatı dedikdə ödəməli olan vəsaitlərin artımı nəzərdə tutulur. Kreditlər içərisində mühüm yer tutan Beynəlxalq kreditlər ilk növbədə iqtisadi əlaqələrə, daha sonra ölkələrdə yerləşən inistutlara, sonda isə kapital bazarında əməliyyatlara xidmət edir. Bir kredit növünün mənbəyi dünya səviyyəsində ölkələrin əmanətləridir. Bu öhdəliklərə aşağıdakılar aiddir:

- ❖ qiymətli kağızlar
- ❖ xarici investisiyalar
- ❖ portfel investisiyalar

Bunlar bir tərəfdən mənfəət rolunu oynayır, həmçinin rəsmi və özəl ola bilər. Rəsmi kreditlərə adətən regional və yerli orqanlar aid olunur və əsas mənbəyi büdcə vəsaitlərinin hesabına olur. Maliyyə təşkilatları kreditləri ancaq özəl layihələrə ayırır və verilən borclar məqsədi müəyyənləşmiş istiqaməti olur. O cümlədən xarici kredit proseslərini xarici banklar yerinə yetirir. Beynəlxalq kredit bazarına isə qiymətli kağızlar bazarını özündə ehtiva edir.

Beynəlxalq kreditin əldə olunmasının təsnifatı belədir:

1. Kredit götürmənin əsasına görə
2. Beynəlxalq müqaviləyə əsasən
3. Xarici kreditlərdən istifadəyə əsasən
4. Beynəlxalq maliyyə mərkəzinin borc dərəcəsinə əsasən
5. Kredit müqaviləsinin şərtinə əsasən
6. Ticari təşkilatlar
7. Kredit müqaviləsinə əsasən kommersiya krediti
8. Digər məqsədlər üçün istifadə edilən kreditlər
9. Kreditin növlərinə əsasən

9.1 kommersiya məqsədli kredit

9.2 pul formasında yarana kredit

9.3 qiymətli kağızları yerləşdirmək üsulu ilə

Bütün kredit münasibətlər cəmi kredit bazarını yaradır. Kredit bazarının institusional tərfi də mövcuddur. Kredit institutlarının toplusunu nümayiş etdirir. Kredit bazarının təşkilati strukturu çətin və qeyri-bircinsdir. Tərəflər arasında bağlanan müqaviləyə əsasən aktivlərin təsnifləşdirilməsi belə qeyd olunur:

Cədvəl 2.1⁸

Gecikmə günləri. Keyfiyyət göstəriciləri	0-30 gün müddətində	31-90 gün müddətində	91-180 gün müddətində	181-270 gün müddətində	270 gündən artıq müddətdə
Yuxarı	Qənaətbəxş	Nəzarətdə olan	Qeyri qənaətbəxş	Təhlükəli	Ümidsiz
Orta	Nəzarətdə olan	Qeyri qənaətbəxş	Təhlükəli	Ümidsiz	Ümidsiz
Aşağı	Qeyri qənaətbəxş	Təhlükəli	Ümidsiz	Ümidsiz	Ümidsiz

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə kredit ssuda kapitalının əsas mənbəyidir. Həmçinin milli iqtisadiyyatın təkamülündə əsas paya sahibdir. Kreditin inkişafı birtərəfli hərəkət edir, yəni İnkişaf olunan ölkələrdən, İnkişafda olan ölkələrə doğru hərəkət edir. Bu kredit növünün inkişafını inteqrasiya, ixtisaslaşma, qloballaşma təşkil edir və 3 əsas mənbəyi mövcuddur ki, bunlara pul formasında olan

⁸ <http://www.mia.az>

vəsait, valyuta ehtiyatları, pul yığımları təşkil edir. Spesifik funksiyalarına kapitalın təmərküzləşməsi aiddir. Beynəlxalq kreditlərin özəl şirkətlərin yaradılmasında xüsusi yeri vardır və subyekti kimi kreditör çıxış edir. Əsas funksiyalarına misal olaraq, ölkələr arasında yaranan ssuda kapitalının bölünməsi, inteqrasiya prosesini gücləndirmək və ödənişləri sürətləndirmək.

2.2 Bank olmayan kredit təşkilatlarının kredit bazarlarındakı yeri və rolu

Biz kredit siyasəti dedikdə bunun mənası riskin ölçülməsi, o cümlədən idarə olunması başa düşülür. O cümlədən fəaliyyətin artmasına şərait yaradır. Adətən kredit siyasəti bunları əhatə edir.

- ❖ Qiymətləndirmə modellərinin hazırlanması
- ❖ Kredit risklərinin istifadəli şəkildə təmin olunması
- ❖ İzlənilmə prosesi
- ❖ Düzəlişlərin olunması və razılaşma prosesi

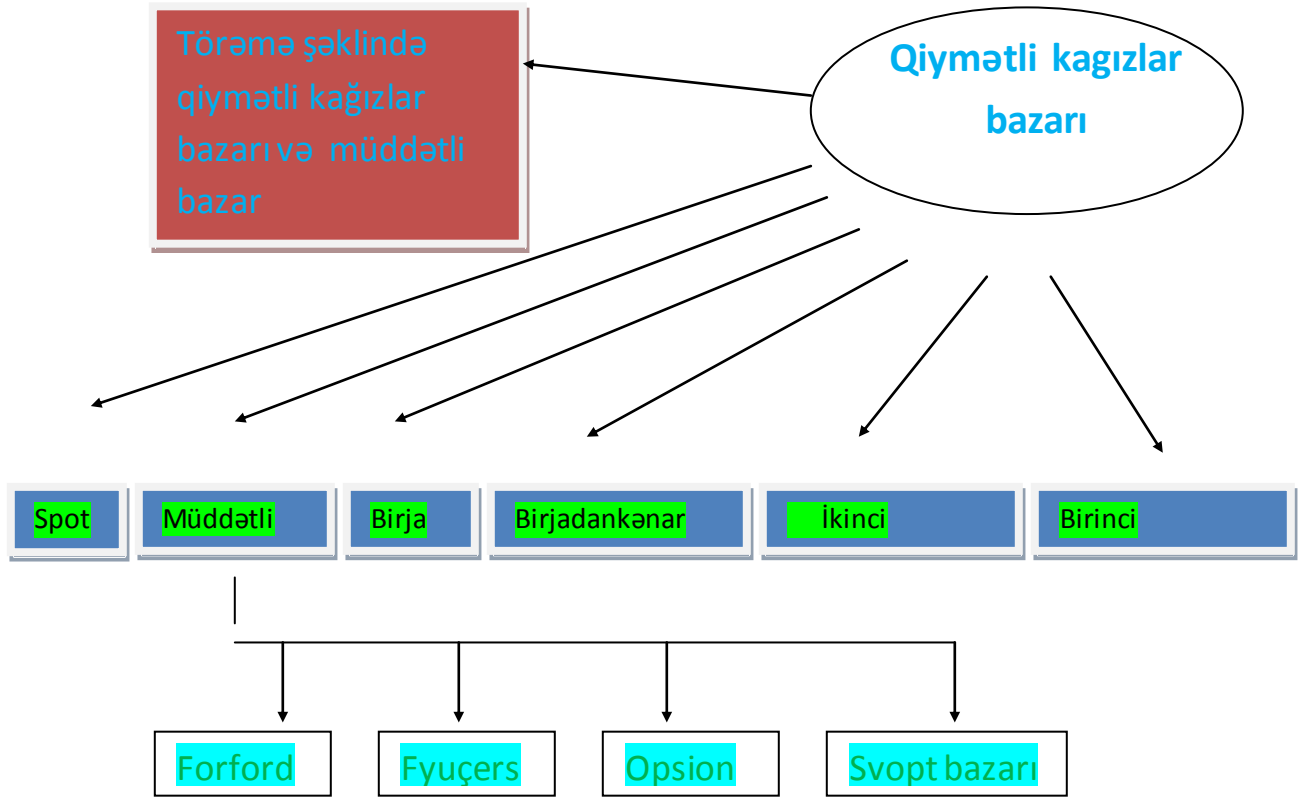
Banklarda həyata keçirilən kredit siyasəti rəhbərliyin göstərişi ilə hazırlanır. Siyasətin tətbiq olunması ilə kredit hesablanır və lazım olan işlər görülür. Kredit zamanı faiz dərəcələrinin müəyyən olunmasına lazımı diqqət yetirilir. Adətən kommersiya banklarında kredit portfelinə nəzarət ilə bağlı proqnozların müəyyənləşməsi nəzərdə tutulur. Ümumilikdə maliyyə riskləri aktivlər və passivlərin fonunda olan dəyişikliklərlə sıx əlaqədədir. Risklər içərisində mühüm yer tutan funksional risk məhsulun yaradılması mərhələsinə aid edilir. Funksional risk prosesinə birmənalı olaraq bankın fəaliyyəti də aid edilə bilər. Bu risk prosesi adətən maliyyə məsələlərində lazımı məlumatların toplanıb həll olunmamasında yaranır. Funksional risklər ayrılıqda maliyyə və kredit risklərinə bölünür. Kredit riskinə borc götürən firma və təşkilatlar, o cümlədən şəxslərin ödəyə bilmədikləri yaranan itkidir. Bank sektoru ölkə iqtisadiyyatının əsas qolu sayılır. Məhz buna görə də bu risklərin idarə olunma prosesləri təcrübə toplayaraq daha da ümumi dəyişikliklər aparılır. Qeyd edək ki, ölkəmizdə yaranan risklərin idarəsində Mərkəzi Bankın rolu danılmaz faktdır. Həmçinin Mərkəzi Bankda Risklərin İdarə olunması Departamenti yaradılmışdır və bu daha da mühüm nəticəsini göstərməyə başlamışdır. Mərkəzi bank Maliyyə institutlarının strategiyalarına əsaslanaraq daima inkişafa doğru islahatlar keçirməkdədir. İslahatların məqsədi sağlamlaşdırma proseslərini reallaşdırmaqdır.

Dinamik inkişaf edən ölkələr arasında Azərbaycan xüsusi yer tutur. Son dövrlərdə yaranan maliyyə böhranı şəraitində Azərbaycan öz stabilliyini saxlamağı

bacarmışdır. Bunlar öz növbəsində düşünülmüş islahatların reallaşdırılması nəticəsində baş vermişdir. Deyə bilmərik ki, bütün bunlar risklərdən sığortalanıb. Mövcud potensial problemlərin istisna olmağını qeyd edə bilərik. Bütün formalarda risk qaçılmazdır və müəyyən şəraitlərdə idarə olunur. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə maliyyə alətləri çətinləşdikcə yeni idarəetmə mərhələsi tələb olunur. Biznes subyektləri idarə olunma qərar qəbulu vaxtı balansı qorunmalıdır. Risklərə daha da düşünülmüş şəkildə yanaşmalıdır. Mərkəzi Bank yarana biləcək riskləri müvafiq araşdırmalar aparmaq vasitəsilə araşdırır. Hər hansı bir çatışmazlıqlar olduqda aradan qaldırılması üçün müvafiq işlər görülür.

Risklərin idarə olunmasına diqqət adətən daxildən yox, kənardan yaranan təsirlərdəndir. Kənar təsirlər bankların xaricdən yaranan tələbləri qismində yaranır. Məhz buna görə də risklərin idarə olunması formal xarakter daşıyır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən banklarda risk menecment adı altında bölmə fəaliyyətinə davam edir. Digər yaranan mühüm sektorlarda işlər görülür. Qeyd etmək lazımdır ki, görülən işlər bir birindən fərqlənir. Dünyada yaranan maliyyə böhranı bizim ölkədə yaranan boşluqları aktual etmişdir. Bu proses bir çox ölkələrdə hiss olunduğu kimi, Azərbaycanda öz təsirini göstərmişdir. Qeyd edə bilərik ki, Azərbaycandan böhranın təsirləri yan ötmür. Bunlar maliyyə bazarının nisbətən aşağı səviyyədə olması ilə əlaqədardır. Həmçinin banklar yaranan qısamüddətli böhran ilə rastlaşsalar da bu vəziyyət tez bir zamanda aradan qalxa bilmişdir. Bütün bunlar idarəetmə standartlarının ayrılmaz hissəsidir. Mərkəzi Bank tərəfindən yaranan bu normativlərin inkişafına müsbət şəkildə başlanılmışdır. Banklarda risklərin idarə sistemi gündəmədədir. Böhran bir çox maliyyə inistutlarına ziyan vurmuşdur. Hal-hazırda risklərin idarə edilməsi, gəlirlərin yüksəldilməsi vacib məsələ hesab olunur. Ölkədə yaranan boşluqları aradan qaldırmaq üçün ARPA şirkəti yaranmışdır. Risk menecmenti sahəsində 2 il ərzində mühüm layihələr öz tohivəsini tapmışdır. Qiymətli kağızların təsnifləşdirilməsi metodu sxemdə qeyd olunmuşdur.

Yığımların investisiyaya dönüşü bu sistemin varlığını reallaşdırır. Kredit sistemi idarə və təşkilatlardan depozitləri toplayır sonra isə bölüşdürür. Bununla belə kreditorlar və borcu olanlar kimi qruplar yararlanır. Kredit sisteminin ən vacib məqamlarından biri ondan ibarətdir ki,

Burada sistem nizamlı şəkildə fəaliyyət göstərsin. Kommersiya bankları əldə etdikləri əmanətlərlə birgə, maliyyə alətləri qarşılığında fond yaradaraq istiqraz kimi alətlərə yatırılan qurumlar hesab edilir.

Əmanət bankları-Bu bankların başlıca funksiyası əldə olunan əmanətlərin iqtisadiyyata ötürülməsidir.

Əmanət və kredit birlikləri-avtomobil, ev və s kimi kreditləri bölməsində ixtisaslaşırlar

Kredit ittifaqları-Gəlir məqsədi güdmürlər

Poçt bank qurumları-əhaliyə keyfiyyətli xidmətlər təklif edir

Ümumilikdə bank xidmətlərinin hansı cür yer aldığını və bu məsələni ümumiləşdirməyi əsas tuturuq. Bununla belə bank xidmətlərinin mənasını başa

düşmüş olarıq.Bir sıra əməliyyatlara bərabər tutulan növlər banklarda müştərilər hesabına reallaşdırılır.Həmin nəzərdə tutulan əməliyyatlarına bunları aid etmək olar:

- inkassasiya üzrə əməliyyatlar
- köçürmə vasitəsilə reallaşan əməliyyatlar
- etibar olunan əməliyyatlar və s.

Neft qiymətlərinin aşağı səviyyəyə düşməsi Azərbaycanda İqtisadi böhrana birmənalı olaraq təkan yaradır.Qeyd etmək olar ki,Azərbaycanda 1995-ci ildə maliyyə bazarı demək olar ki formalaşmışdır.Respublikamızda 4 birja fəaliyyət göstərmişdir.Nəticə olaraq son illərdə respublikada qanuni baza fəaliyyət göstərir və bunlara müvafiq olaraq qərarlar öz töhvəsini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasında audit sistemi mükəmməl şəraitdə yaradılmış,sığorta təşkilatlarında irəliləyişlər olmuşdur.Maliyyə bazarı yalnız birtərəfli şəkildə öz inkişafını artırma bilmişdir.Bəzi alıcılar üçün resurslar əlçatmaz olaraq qalır və bununla əlaqədar olaraq dövlət borcalan adlanır.Həmçinin 1998-ci ildə Respublikamızda kəmiyyət və keyfiyyət aspektlərindən yanaşaraq bir sıra dəyişikliklər olmuşdur.İdarə və təşkilatların payı alıcılar arasında artmış,o cümlədən dövlətə düşən pay isə azalmışdır.Hal-hazırda maliyyə bazarı inkişaf etməkdədir.

Azərbaycanda olan maliyyə bazarının mühüm şərtlərdən biri o cümlədən,problemlərdən biri resurs bazasının azlıq təşkil etməsidir.Burada başlıca rol kommərsiya strukturlarına aid edilir.Ümumilikdə idarə və təşkilatların gəlir və zərərləri arasında yaranan fəqr müsbətə doğru irəliləmişdir ki,bu da öz reallığını qeyd edir.Bir sıra məlumatlar öz təsdiqini tapmışdır ki,bizim respublika əhalisi xeyli sayda potensiala mənsubdur.Ancaq bundan kifayət qədər istifadə olunmur.Demək olar ki,respublika əhalisi öz vəsaitlərini ölkənin kommərsiya banklarında yatırmaqdan çəkinir. Resurs bazasının müsbətə doğru irəliləməsinə baxmayaraq onun həcmi demək olar ki,tələbat ödənilmə gücünə malik deyil,səmərəli olması aşağı səviyyədədir və bu çatışmazlığın həlli əldə olunan mal,əmtəyə görə aparılan hesablamaların gecikdirilməsi hesabına baş verir.Həmçinin ölkəmizdə yaranan borcların yuxarı səviyyədə qalması davam edir.Bütün bunlara baxmayaraq həmin

resursların çatışmazlığı vəziyyətində borc götürənlərin xarici maliyyənin bazarlara ehtiyac duymaqları diqqətdən heç cürə yayınmır. Buna misal olaraq Azərbaycanın Türkiyə ilə imzaladığı müqaviləyə diqqət etmək olar. Bu müqavilə Eksimbank adlanır, mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkəmizlə xarici borc münasibətlər arasında əsas yaranmışdır. Maliyyə bazarının səmərəliliyinin mənfəyə doğru düşməsinə, həmçinin digər resursların yüksək olmasına şərait yaradan səbəb dərəcələr arasında yaranan uyğunsuzluqdur.

Daxili auditin vəzifələrinin, o cümlədən fəaliyyətlərinin qeyd olunan əsas sahələrinin kommersiya banklarının təşkilatına öz töhvəsini verə bilər. Professor Musayev öz yazısında qeyd edir ki, yaranan böhranların aradan qaldırılması naminə görülən işlərdə auditlərin rolu xeyli çoxalmışdır. Həmçinin qeyd edir ki, daxili audit daxilə yaranan problemlərin həllində öz fəaliyyətini göstərir. Daxili auditin iqtisadiyyatda yaranan proseslərə düzgün yanaşmada, qərarların doğru həllində, lazımı orqanlara məlumatların ötürülməsində öz yanaşması vardır. Bu proses o cümlədən respublikamızda yaranan şəffavlığın təmin olunmasında əlindən gələni etmişdir. Qeyd olunan əməliyyatların lazımı səviyyədə həyata keçirilməsi üçün daxili auditin iş prinsipi də olduqca inkişaf etmişdir.

Əsasən daxili auditin formalaşmasının əsasını onun təşkili, vəzifələri, meyarları təşkil edir. Həmçinin kommersiya banklarında auditin təşkili ayrıca bir yanaşma istəyir. Burada qiymətləndirmə məsələsi də diqqətdən yayınmır. Maliyyə bazarlarında adətən xeyli sayda daxilən və xaricən amillər yaranır. O cümlədən bank öz yerindən asılı olamayaraq bir sıra iqtisadi vəziyyətlərə birləşməyə məcbur olur. Başqa bu yanaşmadan asılı olaraq bank riskləri qaçılmazdır, buna görə də tədbirlərin görülməsi məcburidir.

Deməli yaranan risklərin tədbirləri, həmçinin onların mənbəyinin müəyyən edilməsi və s. kimi məsələlər daxili auditin roludur. Respublikada fəaliyyət göstərən bankların yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərməsi üçün auditin rolu danılmazdır. Dünyada fəaliyyət göstərən iri audit şirkətlərindən biri olan Deloitte kompaniyasında çalışan mütəxəssislərin fikrinə görə audit rolunun artırılması

məqsədlə öncəlikə yoxlamadan keçmiş üsullara diqqət etmək lazımdır. Əgər daxili audit optimal təşkil olunarsa yüksək nəticələr əldə olunur. O cümlədən daxili audit bank risklərinə nəzarət etməklə yanaşı, inkişafa uyğun tədbirlər hazırlamalı və onu rəhbərliyə göstərməlidir, həmçinin reallaşdırılması üçün təkliflər irəli sürməlidir. Daxili auditin fəaliyyət növləri kommersiya banklarının fəaliyyət növləri ilə birbaşa bağlıdır. Daxili auditin mühüm əsas vəzifələrindən biri ölkə qanunlarına uyğun fəaliyyətini davam etdirməsidir. Bank fəaliyyətlərində olan bütün boşluqları rəhbərliyin nəzərinə çatdırır və bu məsələnin sağlamlaşdırılması naminə bəzi perspektivli tədbirlər görür. Habelə daxili auditin başqa funksiyalarına iş rejimlərinə əməl olunması, yaranan problemlər barədə rəhbərliyi məlumatlandırmaq, əməliyyatların vaxtı-axtında aparılması aid edilir. Audit komitəsinin iclasda üzvlərinin bir çox hissəsi iştirak etdikdə səlahiyyətli qeyd olunur və icra edilir ⁹ Daxili auditin bolməsin işçiləri Müşahidə Şurasının tərəfindən vəzifəyə təyin olunur, həmçinin də azad olunur¹⁰

---

⁹ Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu-Audit Komitəsi və daxili audit Maddə 27.5

¹⁰ Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu-Audit Komitəsi və daxili audit Maddə 27.8

2.3 Kredit bazarı fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri

Bunun vasitəsilə idarə və təşkilatlar bölmələrin, görülən işlərin effektiv şəkildə təşkil olunur. Yuxarıda qeyd olunan işlər qeyri adekvat təşkil olunduqda burada əldə olunan gəlirin aşağı olması qaçılmazdır. Adətən banklar mahiyyətcə bir çox çətinliklərlə üzləşirlər. Soninin dediyinə görə daxili audit olduqca səmərəli rola sahibdir.

Danılmaz fakt olaraq qalır ki, Azərbaycanda da daxili audit fəaliyyəti sürətli şəkildə iştirak edir. Ümumiyyətlə bütün sahələrə diqqət ayrılrsa hər bir sahədə inkişafa doğru irəliləyişi hiss edərək və şahidi olarıq. Bütün bu nəzərdən keçirilən məsələləri nəzərə alaraq digər fəsillərdə biz bank risklərinin idarə olunması proseslərindən bəhs edəcəyik. Qloballaşma mərhələsinin dərinləşməsi vəziyyətində kommersiya banklarında yaranan problemləri özünü göstərir. Yaranan maliyyə böhranı nəticəsində demək olar ki, ən çox zərər bank sektoruna dəymişdir. Bir sıra banklar yaranan böhran nəticəsində bir sıra çətinliklərlə üzləşmişdirlər. Təsadüf deyil ki, bütün bu yaranan çətinliklərin qarşısını almaq üçün obyektiv qiymətləndirmə vacibliyi yaranır və bütün mövcud təhlillər aparılır. Həmçinin banklar davamlı fəaliyyət göstərmək məqsədilə öz işlərində daha diqqətli, qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, onların düzgün qiymətləndirilməsi yaranır. Yalnız bu halda mümkün ola biləcək neqativlərin azaldılması mümkün olacaq. Müəllifin bütün qeyd olunan fikirlərini rəhbər tutaraq audit təşkili ilə yanaşı monitoringin təşkil edilməsi də məqsədə uyğun proses hesab edilir. Məsələ ondadır ki, təşkil olunan monitoring nəticələri adətən müzakirələrə səbəb olur, o cümlədən işçi heyətinə qarşı bir sıra tələblər görülür. Bu hallara da demək olar ki, çox rast gəlinir. Buna misal olaraq qeyd etmək olar ki, bank nə zaman kredit verirə, risklərin idarə olunması prinsiplərinə əməl etməyi qənaətbəxş hesab olunardı. Əgər kreditin məbləğində limit müəyyən olunubsa bu qaydalara əməl olunması vacib hesab edilir.

Başqa bir məsələ bank kredit risklərini sığortalamalıdır. Kredit verərkən borc götürənin imkanları nəzərə alınmalıdır ki, sonradan hər hansı bir problemlə

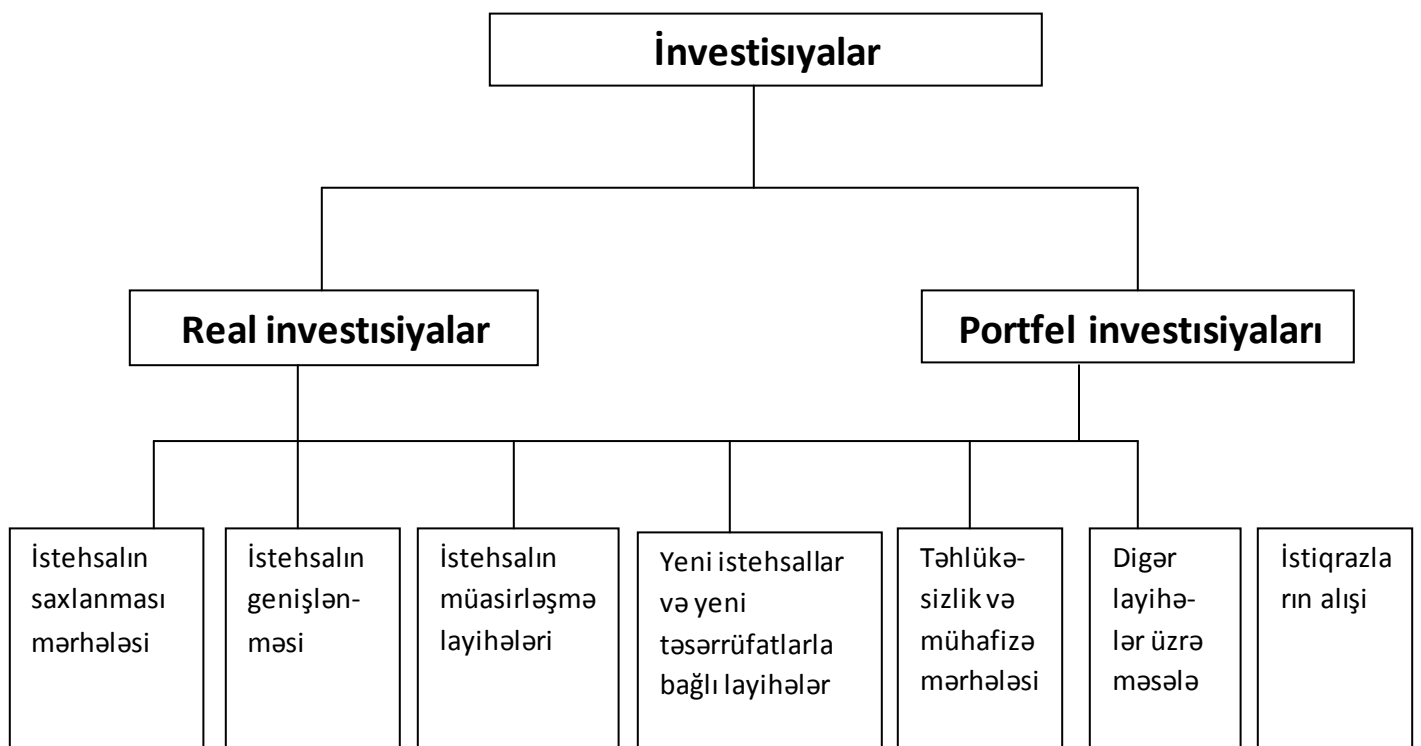
üzləşməsin.Bank risklərini idarə olunması şəffavlığının artırılması vacib məsələlərdən biri sığorta sisteminin reallaşdırılmasıdır.Adətən bankın hər bir müştərisi sığorta ilə qarşılaşır.Bank əməliyyatları aparılan zaman bu xidmətdən istifadə olunur.Bank risklərinin idarə olunması etibarlı,o cümlədən səmərəli tətbiqi yüksək qarşılanır.Çernoquzova bu məsələnin problemlərini dərinlən araşdıran alimlərdəndir.Ümumilikdə bankda görölən bir əməliyyat sığorta olunursa bu məsələyə görə bank risklərinin əksər hissəsi sığorta təşkilatına yönəlir.

Göründüyü kimi bu məsələ ayrıca bir xüsusiyyətə mənsubdur.Əgər əhali öz sərbəst vəsaitlərini banklarda saxlayıb və onun müqabilində faizlər əldə etməzsə yəni bu məsələdə əhalidə inam yaranmazsa,heç bir kəs öz vəsaitlərini banklara heç bir halda etibar etməzlər.Bütün bu qeyd olunan əməliyyatlar konkret məsələlərdən ibarət olunarsa,bunun müqabilində yaranmış itkilərin aradan qaldırılmasına şərait yaradır.Həmçinin ümumi yaranan risklərdə azalmağa doğru gedən nəticəni müşahidə edə bilərik.Bir sıra yeniliklər nəticəsində Prezident İlham Əliyev İqtisadiyyatın əsas və mühüm istiqaməti barəsində sərəncam imzalayıb¹¹. O cümlədən kommərsiya banklarının risklərinin idarə edilməsi vaxtı bu vasitənin daha inkişaf etmiş formasını düşünüb reallaşdırmaq daha məqsədə uyğun hesab olunur.Çunki burada bir sıra xüsusi əlamətlər geniş vüsət almışdır.Az öncə qeyd etmişdik ki,müəlliflər öz məqalələrində qeyd etmişdir ki,banklar fəaliyyət göstərərəkən risklər diqqətdən yayınmır və bunların real olmasına inam artır.Məsələn,kommərsiya banklarında yaranan xidmətlər nəticəsində bir sıra problemlər yaranır.Belə olan halda kreditorlar arasında yaranan səhvlərin o cümlədən icraçı əməkdaşların ,həmçinin götürölən kredit vaxtında qaytarılmadığı təqdirdə risklər artar,gəlirlər azalar.Digər bir tərəfdən buarad düzgün olmayan məsələlər yaranır,kreditlərin əvvəlcədən geri alınması,nəticə etibarilə risklər daha da böyüyür və zərər artır.Əməliyyatların reallaşdırılması texnoloji tərəfdən digər banklarla müqayisədə risklərlə qarşılaşır.Belə olan halda müştərilər getdikcə azalır,banka olan etimad minimum səviyyəyə enir və zəifləmə prosesi baş verir.Bank mənfi məsələlərə bir daha diqqət etməyə,əlavə itkilərə yol

---

¹¹ <http://metbuat.az/news/403978/>

açır. Banklar məhsulun mənbəyi kimi həmin resurslardan mənfəət götürməyə hazırdırlar. Belə olan məqamda gəlirin özünü doğrultmaq mərhələsi üçün risk proseslərinin mahiyyətinin öyrənilməsi məqsədə uyğun hesab olunur. Təkcə bankların kredit vermə mərhələsi ilə iş bitmiş hesab olunmur. Kreditin hansı məqsədlər üçün istifadə edilməsinə banklar şəxsən nəzarət etməlidirsə, həmçinin bütün bu prosesləri təhlil etməlidir. Öncəki səhifələrdə likvidlik risklərindən ətraflı şəkildə bəhs etmişdik. Bank risklərinin idarə olunma mərhələsi zamanı bu yanaşmadan olan risklərə təşkil etmək məqsədi uyğundur. Maliyyə aktivlərindən bəhs edərkən investisiyadan danışmamaq mümkün deyildir. Maliyyə təşkilatları - topdan o cümlədən pərakəndə satışın malların satılmasını kreditləşdirəndir. İnteraksiya şirkətləri öz səhmlərini balaca sahiblər arasında yerləşdirir və əldə olunan nağd vəsaitləri qiymətli kağızların alınması üçün xərcləyirlər. Buraya investisiyanın qoyuluş qaydası istiqrazlara eləcə də aktivlərə təmin edilir. İnteraksiyaların bölgüsü aşağıda izah olunmuşdur.

Kommersiya banklarının qeyd olunan maliyyə xidmətlərini göstərməsi müsbət hal kimi görünərsə də, bu məsələnin qiymətləndirilməsi heç bir halda diqqətdən

yayınmır.Ümumi olaraq valyutada yaranan vəziyyət də nəzərdən yayınmamalıdır.Məşhur alim O.Lavruşin bu məsələnin,yəni risklərin sisteminin yaranma tarixinə,növlərinə görə,həmçinin tipinə görə xüsusi yer vermişdir.Bankın ümumi fəaliyyət məsələsinə aid olaraq,mühasibatlıq işlərinin,işçilərin yoxlanılması,yəni nəzarəti,yaranmış problemlərin aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi,nəzarət edilməsi vəzifəsini reallaşdırır.Məqsəd şəkildə qoyulan işlərin və təklifləri hazırlamaq üçün ilk öncə öndə olan işlər görülür.Yoxlama məqsədilə görülən işlərin maliyyə sənədlərinin doğru məlumatlar toplanmalıdır.

İqtisadiyyatımızın ən mühüm amillərindən biri olan bank sisteminin idarə olunma qabiliyyətinə malik olan bu sahəsinə ehtiyac vardır.Əgər idarə etmə sistemi dəqiq olarsa bu proses istisadiyyatın barometri sayılır və ona görə də idarə olunma tərzindən və mexanizminin inkişafına özəl yer verilməlidir.İstehsal münasibətlərinin ən pik nöqtəsi bank işinin idarə olunma prosesi üzrə ən düzgün tərzin hazır olunmasını şərtləndirir.Bu sistemin avtomatlaşdırılması əhatəsində də işlər görülməkdədir və normativ bazasını Bazel Komitəsi əməllərinə uyğun etməsini şərtləndirir.Monetar idarə üsulunun tərzlərindən biri kimi bankın hesabat sisteminin tətbiq olunma üsulları davam etdirilir.Menecment və müasirləşmiş planlaşdırma növlərinin və vəzifələrin düzgün seçim olunmasında,həmçinin onlara tabe olmaqda mühüm və müstəsna önəm kəsb edir.Hər növ fəaliyyətə mənsub idarə və təşkilatlarda qərarlar qəbul olunarkən yaranan prosesi hüquq müstəvisində qiymətləndirməyi,o cümlədən bir sıra amillərin izahının və onların inkişaf mərhələlərində düzəliş olunmasını tələb edir.Kommersiya bankınının fəaliyyət növlərindən mühüm təhlil olunması,bəzi amillərin təsiri nəticəsində yaranmış risklərin idarə olunma prosesləri üçün nəzarətin hansı tərzdə təşkil olunma şərtinin vacibliyi dərk olunur.

Belə olan halda sturuktur bölmələrin qəbul olunan nəzarət proseslərinə uyğun araşdırmaların olmasına şərait yaradır.O cümlədən bazar iqtisadiyyatında işlərin qənaətbəxş idarəsi üçün bir sıra yanaşmalar mövcuddur ki,bunların içərisində daxili auditin mövqeyi rəhbər tutulur.Əksər hallarda daxili auditin qarşısına qoyulan mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi naminə inkişaf etmiş və daha da müasir

sistemlərin yaranmasının vacibliyi yaranır.Keçirilən audit nəticəsində bütün daxili və xarici risk amilləri öyrənilməklə bütün proseslərin səmərəliliyi müəyyən olunur və bütün bu prosesləri öyrənməkdə vacib sahələrdən biri kimi sayılır.Ümumilikdə bu sistemin müəyyən olunması üçün bir sıra yanaşmalar xarakterikdir,məhz bunların daxilində bir sıra şərtləri birləşdirən tərzlər azlıq təşkil edir.Daxili auditin faydalılığının müəyyən olunması üçün bəzi baxışlar aşkar olunsa da,bunlar içərisində ətraf mühit və daxili nəzarət sistemlərinə sıra verilməsi diqqətdən yayınmır.

Pulların saxlanması,o cümlədən texnologiyanın inkişafı nəticəsində pulların kağızdan elektron sistemə keçməsinə şərait yaratdı və bunların çiplərlə əvəzlənməsini təmin etdi.Bazel Komitəsinin mexanizminə görə elektron pullara ödəniş kartları,o cümlədən proqram vasitəsilə istifadə olunan məhsullar aid edilir.Bu sistemin daxilində transfarmasiyaya meyli olması diqqətdən yayınmır.

III FƏSİL.AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KREDİT BAZARININ PROBLEMLƏRİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

3.1 Kredit bazarının beynəlxalq standartlara uyğun olma prinsipi.

80-ci illərdə banklar elektron kommunikasiya sisteminə keçdilər.EDİ ilə elektron informasiya banklar tərəfindən yaranan ödənişləri həmçinin qiymətli kağızların alınıb-satılmasında xeyli istifadə olunur.Burada əsas meyar sayılan SWİFT sistemində dünyanın ən mühüm qurumları aiddir.Bu sistem vasitəsilə xeyli sayda ABŞ dolları dövriyyə edir.Son dövrlər ərzində SWİFT sistemi öz əhatə dairəsini genişləndirməklə xidmət sahəsini təkmilləşdirmişdir.Maliyyə xidmətləri sahəsində aparılan xidmətlərin sahəsi və həcmi həmin iqtisadi fəaliyyəti rəhbər mövqeyə malik olmasından xəbər verir.Bununla belə BMT-nin araşdırmasına görə Böyük Britaniyada kommersionun 60 % i maliyyə xidmətlərinin üzərinə düşür.Maliyyə xidmətləri şəbəkəsində elektron şəbəkənin əsas qüvvəsi kimi ən böyük banklar olmaqda davam edir.Bir sıra resurslara malik olmaqla ən yeni sistemlərə yatırım qoyur.Maliyyənin xidmətlərində informasiyanın şəbəkələrindən aktiv şəkildə istifadə olunması idarə və təşkilatlar,o cümlədən sığorta şirkətləri tərəfindən yaranan səddləri də təmizlənməmişdir.Bu həmçinin orqanların işini çətinə salır və bu təşkilatlar arasında vaciblik yaratmışdır.İnkışaf Etmiş ölkələrdə banklar SWİFT tipli elektron sistemlərdən istifadə edirlər.Müştərilərə həmçinin internetdə istifadə olunan xidmətlərin satışı üçün fəaliyyət mühüm xarakter daşıyır.Belə ölkələrdə məlumatların yığılmasında elektron poçtdan mütəmadi şəkildə istifadə edilsə də,ancaq müqavilə və danışıqlar adekvat şəkildə aparılır.

Bəzən bu ölkələrdə mühüm çətinliklər ondan ibarətdir ki,telekommunikasiya dəyərinin yuxarı olması,təbəqənin kompyuter səviyyəsinin aşağı səviyyəyə malik olması,biznesin inkışafının aşağı olmasıdır.Danılmaz faktdır ki,Rusiyada,Meksikada və s. ölkələrdə yaranan böhranlar əsas mövqeləri sarsıtdı.Orta təbəqədən ibarət olan iştirakçılar sərbəst şəkildə internetdən istifadə edə bilər.Bu yaranan vəziyyət elektron kommersionun qeyri adekvat xarakterizə olunur və bundan xəbər verir.Bu

proseslərdə əsas rol Şimali Amerika oynayır. Kredit kartlarını təşkil edən banklar öz müştəriləri barədə sistemli şəkildə kredit barədə informasiya toplayırlar. Bunlar öz növbəsində hər şeydən öncə şirkətlər və banklarla birlikdə hamısı maliyyə vasitəçilərinin özləri hesab olunur. Kreditlər barədə məlumatları toplaya bilən təşkilatlarda mövcuddur. Bəzi ölkələrdə bu firmalar kredit üçün yaradılan büro adlanır. İnkişaf etmiş ölkələrin bəzilərində kreditlər barədə informasiya əldə etmək hələ də tam inkişaf etməmişdir. Dünya iqtisadiyyatın çətinləşmə prosesi çərçivə daxilində, əldə olunan məlumatlardan istifadə edərək inkişaf etməsini vacib edir. Aparıcı rolunu oynayan qərbi dövlətləri bazada olan məlumat bankının inkişafında maraqlı olur. Misal üçün qeyd edə bilərik ki, Fransanın məşhur firması hesab olunan KOFAS firması reyting sistemini yarada bilmək qabiliyyətinə malikdir. İnternetin bir çox sistemlərə köməyi olduğu kimi kredit risklərinin idarə olunma prosesinə öz təsirini göstərərək xərclərin azaldılması və inkişafın artmasına şərait yaratmaq imkanına malikdir. Birlik rəmzi olan internet vasitəçilər arasında əlverişli şərait yaradarsa bu məsələ onların sürətli inkişafına təkan vermiş olar. Daxili auditin vəziyyətinin aydın olunma zamanı onun bir sıra prinsiplərinə əməl olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn daxili audit özünün bütün üstün xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamalıdır. Daha sonrakı məsələ auditin aparılmasında iştirak edən məsul şəxslər xüsusi keyfiyyətlərin yüksək olmasına daim xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Çünki bu sistem üzrə aparılan araşdırmaların inkişafı, əldə olunan sübutlar, yaranan problemlərə göz yummamalıdır. Daxili auditin qarşısına qoyulan tələblərə əməl etmək üçün daima inkişafına nəzər salmaq lazımdır. Belə olan halda bankların xarakter cəhətdən yeni risklərin kreativ şəkildə, onların mənimsənilməsi, araşdırılması, nöqsanlı vəziyyətlərin aradan qaldırılması mümkündür. Həmçinin risklərin azaldılması proseslərində tədbirlərin təşkilində, reallaşmasında fəal iştirakı zamanı onun inkişaf səviyyəsi daha da inkişaf edir. Burada risk amillərinin azaldılması üçün bir sıra tədbirlər təşkil olunmalıdır. Daxili audit bir sıra mühüm səlahiyyətlərə malik xarakter daşmalıdır və

effektivliyi ondan ibarətdir ki, bankların daima işləməsi, bütün neqativlərdən uzaq olması obyektiv şəkildə qiymətləndirə bilər.

Bank üzrə mütəxəssis R. Asanova daxili auditin işini qiymətləndirən yeni dəyərləndirən zaman problemlər yaranarkən bu məsələlərə 3 mərhələdə baxmağı qənaətbəxş hesab edir.

➤ Birinci mərhələyə adətən auditin keçirilmə şəraiti, planlaşdırma vəziyyəti, yaranmış vəziyyətin əldə olunan göstəricilərinin qiymətləndirilməsi mərhələsi və s.

➤ İkinci mərhələyə daxili auditin qarşısında qoyulan vəzifələrə aid işlərin yekunlaşdırılması

➤ Üçüncü mərhələyə isə ümumi fəaliyyət qiymətləndirilir. Burada 5 ballıq sistem ilə qiymətləndirmə prosesi aparılır.

Bizim fikrimizcə audit yoxlanmasının yekunu olaraq, oxlama prosesinin aparılma qaydasına sistemli şəkildə nəzarət olunmalı və o cümlədən dəyərləndirilməlidir. Ən başlıca şərtlərdən biri bütün bu son nəticələrə obyektiv şəkildə baxılması və qiymətləndirilməsidir. Çünki sonda qeyd olunan nəticələr heç də istənilən nəticəni verməyə bilər. Misal olaraq keçirilən yoxlama nəticəsində yaranan səhvlərin həll olunması istiqamətində bir sıra tədbirlər qeyd oluna bilər. Bununla belə bankın rəhbərliyi tərəfindən yüksək səviyyədə hazırlanmış sənədlər və qərarlar, yəni göstərilən xidmətlərdə istifadə olunan məsələlər təsirsiz olduqda çətinləşir. Belə olan vəziyyətdə bu xidmətin səlahiyyətli şəxsləri mövcud vəziyyəti qiymətləndirməklə şərait yaradaraq çıxış etməlidir. Bu istiqamətlər üzrə yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün əlverişli qərarların təsdiqlənməsinə nail olmalı, həll olunması yolları üçün məsələlərin hazırlanmasıdır. Daxili auditin əlverişli istiqamətlərinin əsas mənbə kimi optimal qiymətləndirilməsi vacib sayılır. Həmçinin daxili auditin səmərəli inkişafının və proseslərinin təhlili və qiymətləndirilməsindən öncə bir risklərin araşdırılması və bir sıra amillərin roluna nəzər salmışdıq.

Bu halda bəzi situasiyalar tərəfindən yaranan problemlər heç bir halda diqqətimizdən yayınmadı. Və həmin qiymətləndirmə tərzlərinin, risklərinin idarə

olunma məsələlərinin daha da yüksək səviyyədə nəzarəti, çətin şəraitlərin həll olunma yollarına baxılması mühüm vəzifələrdən hesab olunur. Ona görə də digər fəsilə risklərin idarə olunmasının Azərbaycanın bir çox bank sistemində istifadəsinin vacibliyini əsas prioritet hesab edirik. Azərbaycanda bank sisteminin sabit şəkildə fəaliyyəti mövcuddur. Belə ki, son 12 il ərzində bank sisteminin dayanıqlı olmasının naminə inkişafı üçün mühüm tədbirlər təşkil olunmuşdur. Bunun üçün qanunvericilik bazası və digər amillərə diqqət yetirməklə təkmilləşdirilmişdir. Yaranan maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq bəzi banklar fəaliyyətini dondurmuş, yaranmış böhranlara sinə gəlməyi bacarmamışdır. Belə banklarda xoşagəlməz vəziyyətlərin yaranmasında mühüm amil bank risklərinin qalxması, azaldılması üçün yaranan şəraitlərin hazırlanması növlərinin təşkil olunmaması, ləngliyin olması, bütün bu idarə olunma üsullarının işlənilməsi hazır olmamasıdır. Digər bir məsələ bank risklərinin qavranılması, sistemli şəkildə məsələlərin həll olunması və s. kimi üsulların yaradılmasına şərait yaradan daxili auditin əsas xüsusiyyətlərinin daha da dərinlən mənimsənilməməsi, bu sistemə olan tətbiqin reallaşdırılmaması halları da diqqətdən yayınmır. Məhz bu məsələyə görə Respublikamızda bir çox banklar risklərlə üzləşmişdir və öz fəaliyyətini dondurmağa məruz qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə bank sisteminin yaxşılaşdırılması naminə bir sıra tədbirlər görülür. Bununla belə risklərin idarə olunma naminə işlək bank alətlərinin olması əsas sayılır. Ümumilikdə iqtisadi proseslərin çətinləşməsi, yaranan böhranın gücünün hər bir sahəyə öz təsirini göstərməsi, bankların əksəriyyətinin böyük risklərlə qarşılaşması, ölkələr arasında yaranan rəqabətlərin daha da artması, dünyanın bəzi ölkələrində geoiqtisadi maraqların dərinləşməsi və bu kimi bir sıra məsələlər xüsusi diqqətimizi çəkir.

Banklar göstərilən xidmətlər zamanı nə qədər enerji sərf etsələr də əvvəl axır yeniliklərin yaranmasına hər zaman ehtiyac duyulur. Yeniliklərin hazırlanması üçün marketingin xidmətlərindən də istifadə olunur. Yaranan yeniliklər zamanı çox vaxt banklarda fəaliyyət göstərən əməkdaşların yüksək təcrübələrindən görülən işin effektivliyindən, yeni məhsulların hazırlanması zamanı müvafiq vasitələrdən istifadə

olunur. Bank məhsullarının yaradılması və xərclərin hesab əməliyyatları vacibdir. Yeni xidmətləri işləyib hazırlayarkən onların gəlir verməsinə öncədən nəzarət etmək lazımdır. Öncədən bu yaranan yeni xidmətlər banka gəlir verməsə də lakin sonradan gəlir üçün addım atmaq vacibdir.

Dünyada bank fəaliyyəti nəticəsində yaranan təcrübələrin müşahidələri göstərir ki, yaranmış böhrana səbəb olan yaran risklərin qeyri adekvatlığı müşahidəsində reallaşır. Bütün bu yaranan proseslərə aktivlər ilə müqayisədə kreditlərin nəzərdə tutulan zamanda mümkün olmaması, yəni problemlı müştərilərin artması, yaranmış risklərin çətinləşməsi və s. bura aid edilir. Belə yaranmış hallar qeyri sabitlik ilə üzləşir və burada bank dayanıqlıq vəziyyətini itirməyi ilə raslaşar. Bank risklərinin əhəmiyyətli dərəcədə idarə olunması inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərən bankların uzunmüddətli təcrübələrindən istifadə etməklə, həmçinin risklərin idarə olunma mexanizminin metodlaşdırılması, bankın xidmətləri nəticəsində fəaliyyət göstərən işçilərin fəaliyyətinin genişləndirilməsi və s. aid olunur.

Bank sistemində təhlükəli şərait yaradan vəzifələrdən biri də valyuta əməliyyatlarıdır və bu məsələlər hazırda öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Valyutaların qısa dövr ərzində dəyişməsi, yəni enib qalxması yaranmış yəni mövcud olan risklər ilə sona çatır. Məhz buna görə də kommersiya bankları öz potensialını formalaşmışdır. Mütəxəssislərin fikrinə görə hər hansı bir risklərin qarşısını alınması üçün nəzarət sistemlərinin işlənilib hazırlanması əsas meyarlardan sayılır. Demək lazımdır ki, bank risklərinin araşdırılmasında bəzi məqamları nəzərə almaq mühüm amillər kimi diqqətimizdən yayınmır. Bütün bu məsələlərə idarə olunma obyektlərinin reallaşdırılması, yaranan risklərin məzmunun qavranılması və omların metodlaşdırılması, əhatə dairəsinin qavranılması, idarə və təşkilatlarda manitorinqlərin keçirilməsi aid olunur. Ancaq bu məsələlər kommersiya banklarında mühüm əhəmiyyətli rola malik hesab olunur. Bütün bu proseslər nəzərindən risklərin idarə olunma məsələləri yüksək təşkilatçılıq səviyyəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq iqtisadi birləşmələrə nəzərən, o cümlədən valyuta sistemi, xarici və daxili əməliyyatların razılığı ilə reallaşdırılmasına şərait yaradır. Dünya dövlətləri bu məsələlərlə bağlı əhalinin maddi və mənəvi rifahının yüksəlməsi üçün əlverişli tədbirlər layihəsi hazırlayırlar. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın vacib elementi kimi ümumi bazarı misal göstərmək olar. Bu həmçinin təsərrüfat fəaliyyətlərinin ümumiləşdirilməsi ilə yanaşı əmək bölgüsünü mükəmməlləşdirir. Bu bölgünün pik nöqtədə olması ilə əlaqədar olaraq Qərbi Avropada o cümlədən Şimal və Cənubi Amerikada inteqrasiyanın yayılmasına səbəb olmuşdur. Bu proses bir sıra ölkələr arasında da yayılmağa davam etməkdədir.

Respublikamızda maliyyə kredit sisteminin vacib elementlərindən biri kimi sayılan kredit bazar fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Məhz ona görə də banklar əhatə dairəsinə görə və o cümlədən dövriyyəsinə görə üstün mövqeyə malik hesab olunurlar. Doğru neft metodlarının məntiqi üzərində iri miqyasda neftdən gəlirlər axın oldu və bununla belə əlverişli şərait yaranaraq yeni müqavilə hazır oldu. O cümlədən korporativ müştərilər də öz depozitlərini banklarda yatırmaqdan heç bir halda çəkinmədilər. Bununla belə müştərilərin banklara inamının artması nəticəsində respublikamızda pul dövriyyəsinin vəziyyəti kəskin şəkildə geniş vüsət almışdır. Banklara yaranan inamın sayəsində “Əmanətlərin Sığortalanması Fondu” əhalinin əmanətlərinin sürətli şəkildə banklara yerləşdirilməsinə zəmin yaratmışdır. Həmçinin strateji məqsədlərə çatması naminə bank fəaliyyətinin inamının artması, bank xidmətlərinin və fəaliyyətlərinin geniş vüsət alması əsas yaratmışdır. İslahatların fonunda maliyyə kredit fəaliyyətlərinə həmçinin risklərin idarə olunmasına uyğun formalaşmışdır. Bununla belə xidmətlərdən istifadə edən müştərilərə daha da müasir metodlar təqdim olunur. Böyük nüfuzə malik olan Commersbank və City bankın əməkdaşlarının ölkəmizdə fəaliyyət göstərməsinə birmənalı şəkildə icazə verilmişdir. Qarşıya qoyulan işlərin səriştəli şəkildə reallaşdırılması bank sistemində yaranan inkişafın müsbət tərəflərini yaratmış, bu sahədə fəaliyyətini və rolunu daha da möhkəmlənmişdir. Bankın əsas vəzifələrindən biri ondan ibarətdir ki, neftdən əldə olunan gəlirlərin yaranmış qeyri neft sektoruna

təhlükəsiz şəkildə köçürülməsini və bu məqamda ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin minimuma endirməsini yaratmışdır. Ölkəmizin mənsub olduğu maliyyədən əldə olunan imkanların bazasında maliyyə kreditin rolu danılmaz fakt olaraq qalmaqdadır. Bizə məlumdur ki, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaq və Avropa ölkələri ilə razılaşmalar ölkənin daxili tələblərinə uyğun aparılmalıdır. Bu proses isə hazırda bir sıra dəyişikliklərlə sona çatacaqdır. Deməli mövcud olan sistemdən fərqlənərək burada olan məhsullar xüsusilə dövlət tərəfindən qorunur və idarə olunur. Həmçinin məhsulların keyfiyyətinin yoxlanılması ilə də dövlət özü məşğul olur. Məhsulların keyfiyyətinə dair bir sıra mövcud tələblər öz həllini tapır. Dövlət məhsulların keyfiyyətini yüksəltmək naminə, digər məhsullar ilə müqayisədə ön plana keçirmək üçün mühüm tədbirlər görürlər və buna yüksək səviyyədə nail olmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Ötən ilin son rübündə respublikamızda fəaliyyət göstərən bankların balans üzrə göstəriciləri aydın olub. Depozit portfəlləri banklar üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır.

Cədvəl ¹²

Azərbaycan Beynəlxalq Bankı	6.012.172.000
Kapital Bank	1.916.456.160
Xalq Bank	1.098.899.630
Bank Respublika	551.816.000
ASB Bank	432.707.830
Bank of Baku	284.042.140
Atabank	269.591.400
Nikoil Bank	263.307.910

¹²<http://banco.az>

3.2 Kredit bazarının inistutlarının fəaliyyətinin hüquqi təminatı

Dövlət də öz növbəsində məhsullara olan nəzarəti əsirgəmir. Milli standartlaşdırma fəaliyyəti mühüm standartlara uyğun olması aşağıdakı şərtlər daxilində reallaşacaq.

-Həmin sistemin bazar iqtisadiyyatı metodlarına yaxınlaşması

-Məhsulların təhlükəsiz şəraitləri üzərində çalışıb hazırlanması

-Məhsullara qarşı qoyulan məqsədlərin beynəlxalq standartlarla qarşılaşdırılması

-Tələblərin məqsədlərinin müəyyən olunması və bunun müqabilində texniki məsələlərdə əsas məhsullara aid məqsədlərin təyin olunması

-bu kimi sahələrdə müəyyən islahatların aparılması və həmin təyin olunan islahatlara əməl olunması

-Məhsulların təhlükəsizliyinin təmin olunması və onların müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsi

Burada özəl sektorlarla əlaqədə bir sıra anlar yaşanır ki, bunlar da aşağıdakılardır.

-Yaranan yeni şərtlərə uyğunlaşmaq üçün müəyyən qədər müddətin ayrılması

-Milli standartlaşdırma fəaliyyətinə aid məsələləri reallaşdıraraq özəl müəssisələrə dəstəklərin təşkil olunması

-İstehlak bazarında yaranmış məhsulların yeni gələn məhsullarla uyğun olması şərti

Bir sıra banklar öz fəaliyyət dairələrində bank siyasətlərinin kodlarından istifadə edirlər. Bura aşağıdakılar aid edilir.

✓ kredit işlərində hər hansı mövcud sənədlərin çatışmazlığı

✓ borc götürənə daha çox istifadə üçün məbləğin verilməsi

✓ kredit proseslərinə nəzarətin mövcud səviyyədə olmaması

✓ bank ilə əlaqədar olan şəxslər üçün ayrılan kreditlərin məbləğinin böyük olması

✓ gələcək üçün reallaşan xidmətlərə söykənən kreditləşmə prosesi

✓ kredit götürənlərlə bağlı risklərin düzgün şəkildə uyğunlaşdırılması

✓ müştərilər qoyduqları depozitlərə uyğun olan məbləğ həcmində kreditlərin verilməsi

✓ Müştəriləri banka cəlb etmək məqsədilə minimum səviyyədə kreditlərin verilməsi və s.

Bankların xidmət etdikləri bazarlarda likvidlik əmsali mütəmadi olaraq dəyərləndirilir. Əksər hallarda bazar şəraitinin qapalı olması ilə əlaqədar olaraq dəyər modelinə qəbul olunmalıdır. Borc götürənlərin ödəmə məsələləri ilə mövqelərini bank şəxsən özü təxmin edir. Bunu kredit ödənilmə zamanı müştərilərin çətinliklərlə üzləşməməsi üçün edirlər. Əməliyyat riskinin aşağıdakı növləri vardır...

- ❖ insan fəaliyyətinin resursları kimi
- ❖ sistemlərin riski
- ❖ proseslərin uyğunlaşma riski
- ❖ kənar təsirlərin riski

Bundan əlavə olaraq bank fəaliyyətlərində risklərin idarə olunması vacib məsələ sayılır. Bunlara nüfuz və strateji risklər də aid edilir. Nüfuz riskinə zərərin əmələ gəlməsi aid edilir. Strateji riskə isə bankın qarşılaşdığı risk aid edilir. İqtisadi ədəbiyyatımızda kredit mexanizmi ilə əlaqəli fikirlər mövcud deyil. Bu prosesin hər kəs tərəfindən qəbullanması məsələsi verilməyib. Kreditin risklərinə olan yanaşmalar risk yanaşmaları ilə müqayisə olunur. Ancaq fərq ondan ibarətdir ki, müəlliflərin və yazıçıların həmin bu riski əlaqələndirir. Rusiyanın ensiklopediyasında kredit riskinə dair bir misal olaraq qeyd olunmuşdur ki, kommərsiya banklarının aktiv olunan əməliyyatları ilə faizlərin bağlanması qeyd olunur. Bizim fikrimizcə həmin kredit riskinə olan yanaşma bu qeyd olunan məsələni bir qədər qısaltır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz deyimləri əsas mənbə kimi qeyd etmiş olsaq, buradan belə nəticəyə gələrik ki, kredit riski müqavilədə qeyd olunan kimi qeydiyyata alınır. Yaranan kredit riski ancaq fəaliyyətdə olunan kreditlər üçün məqsədə uyğun hesab olunur. Belə olan halda kredit riski kredit prosesləri və digər bank xidmətləri və prosesləri cavab olaraq daxili və xarici amillər əsasında yaranan bir kənardadır. Qeyd etdiyimiz izahdan asılı olaraq kredit riskinin müqayisə əsasında qiymətləndirmə prosesi, lazımlı həllərin

müəyyənləşdirilməsi üçün bəzi ödənişlər, qeyd olunan üsuldən asılı olaraq mövqeyini anlamaq olar.

Belə kredit sisteminin məbləğinin təyin olunmasının əsas metodu risk mərhələsinin təyin olunmasından asılıdır. Bunun mövqeyini və idarə olunma şəraitində qeyd olunmuş risk dəyərinin düzgün dəyərini nümayiş etdirəcəkdir. Deməli buradan belə nəticəyə gəlirik ki, maliyyə cəhətdən olan itkilərə söykənən nəticələrdən qırağa çıxmasından qaynaqlanan məsələ onunla qeyd olunur ki, pulla yaranan yeni qeyd olunan sərhədləri müqayisə olunmayan gəlirin dövryyəsinə nəzarətə götürüb. Bu prosesin idarə olunması nəzərdə tutulduqda doğru olan nəticələrin yaranan riskin öncədən qarşısının saxlanılmasına şərait yaratmaq başa düşülür.

Tarixən borc götürənin götürdüyü borcunu geri vermək üçün bacarığını sadəcə inanmaqdan başqa, kreditin qaytarılması üçün analizin aparılıb reallaşdırılması da qarşıda məqsəd olaraq durur. Məhz yalnız bu prosesə görə də, banklar yarandığı vaxtdan etibarən kreditlər üzərində nəzarətini genişləndirmişlər. Çünki burada kredit götürülərkən onun qaytarılması da vacib şərtlərdən sayılır və sayılmaqdadır. Aktiv əməliyyat üzrə xidmət göstərən banklar öz kredit vasitələrindən istifadə imkanına görə ümid etməkdədir. Kredit riskinin başqa bir mühüm növlərindən biri kimi onun assimetrik olmasıdır. Məhz bu xüsusiyyət onu digər növlərindən fərqləndirir. Əldə etdiyimiz nəticələrdən gəlirin azalması, o cümlədən onların ümitsiz formada tanınmasına yol açmışdır və qeyd etdiyimiz assimetrik burda qeyd olunur və diqqətdən yayınmır.

Risk sözündən yaranan kreditin riski dəqiq anlayışdır. M. Bakanov öz şərhində qeyd edir ki, həmin bu bəhs etdiyimiz kredit riskini ən geniş miqyasda diqqətdən keçirmək mümkündür. Həmçinin A. Belyakov da öz məqaləsində qeyd edir ki, kredit riskləri digər kommersiya bankları arasında müqayisədə mühüm əhəmiyyətə malik hesab olunur və digərləri ilə müqayisədə üstün tutulur. Buna görə də 2008-ci ildə kredit risklərinin lazımı səviyyədə dəyərləndirilməsi buna misal olaraq qalmaqdadır. Hər bir fəaliyyət göstərən yeni xidmətdə olan banklarda onun

fəaliyyətinin növünə, dəyərində, çətin olub-olmamasına uyğun idarə üsulu yaranmalıdır. Belə ki, bunlar qurularkən aşağıdakılar nəzərdən keçirilməlidir.

- ❖ bankın müvcud hədəfləri
- ❖ bankın xidmət növləri
- ❖ bankın xidmət və əməliyyat məhələri
- ❖ bankın daxilində yaranan təşkilatı sturuktur
- ❖ daxili və o cümlədən xarici yaranan mühit
- ❖ risklər arasındakı mövcud olan əlaqə
- ❖ böhran yaranan zaman bankların dəstəklənməsi üçün görülən tədbirlər

Bu risklərin idarə olunma mərhələsi daima olaraq auditlər tərəfindən dəyərləndirilməlidir. Bank fəaliyyətində yaranan hər hansı bir riski idarə edərkən mümkün ola biləcək Kredit komitəsi yaranır. Vacib hallarda informasiyanın texnologiyaları metodlarının səriştəli yaratmaq və bununla belə əgər bank hər hansı bir problem və ya risklə qarşılaşarsa burada idarə etmə sisteminin əsas vəzifə və məqsədi ehtiyac duyulan komitələrin yaradılmasıdır. Bank daxilində yaranan komitələrə aid edilən səlahiyyətlərə Mərkəzi bankın hüquqi normativ aktları ilə tənzimlənilir. Bütün bu funksiyaları həyata keçirən funksiyalara aid olanlar aşağıdakılardır.

- maraqlar vasitəsilə yaranmayan münaqişə
- idarə strukturunun bütün dərəcələri arasında məlumat toplusu
- cavabdehliyin müəyyən olunması
- sərbəst qərar vermə şəraiti
- bankda yaranan hər hansı problemlər barəsində rəhbərliyə məlumatın ötürülməsi
- risk barəsində metodların qiymətləndirilməsi

Mövcud olan Müşahidə Şurası bankın xidmətləri daxilində yaranan hər hansı bir problemləri başa düşməli, bütün məlumatlar haqqında bütün informasiyanı əldə etməkdir. Müşahidə Şurasının funksiyalarına aiddir-risiklərin idarə olunma metodları, məsuliyyətlərini, daxili və xarici prosedurları, metod və metodologiyaları

təsdiqləmək, həmin sistemin effektivliyini nəzarətinə dair bölməsinə bir sıra məsələlər vermək, RİK-ə rəhbərlik təsdiqləmək. İdarə heyəti tərəfindən təsdiqlənən idarə heyəti strukturu yaradır. Həmin məsələlər daxilində dayanıqlı nəzarət sistemi yaratmalıdır və qərarlar qəbul etməlidir. İdarə heyətinin görülməli işlərə bunları misal göstərmək olar.

- ✓ səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi məsələsini həll etmək
- ✓ bu sistemə səriştəli, işini bilən işçilərin cəlb olunması
- ✓ görülməli işlərə daimi olaraq nəzarət etmək
- ✓ işlərin qiymətləndirilməsi
- ✓ tapşırıqların ötürülməsi

Xidmətdə olan fəaliyyətlərin əhatə dairəsinə, növünə və əməliyyatların müqayisə dərəcəsinə görə sistem yaratmalıdır. Banklarda mövcud olan bütün bu yarıya biləcək proseslərin həlli üçün müəyyən qaydalar tətbiq olunmalıdır. RİK-in özünəməxsus icra xüsusiyyətləri vardır.

1. risklərin idarə olunma zamanında qarşıya qoyulan tələblərə nəzarət etmək
2. hesabatları əldə etmək
3. müəyyən tələb olunan limitləri təsdiq etmək
4. bu proseslərin şəffavlığı barədə məlumatları Müşahidə Şurasına məruzə etmək
5. risklərin idarə olunmasında xüsusiyyətləri müəyənləşdirmək və əməl etmək

Risklərin idarə olunması gün aşırı RİK-in məşquliyətinə köməyin tətbiq olunmasıdır. Bura daima RİK tərəfindən müəyyən əməl olunması tapşırıqlar ötürülür. Bu bölmədə rəhbər vəzifədə çalışan əməkdaşın 3 il bank sahəsində müəyyən səriştəyə sahib olmalıdır.

Kreditlərdə yaranan risklərə başçılıq etmək amalında, həmçinin yaranan problemləri sövüşdürməq, gəlirlərin yaranan itkilərə xərclənməsinə yönəltməkdən ibarətdirsə idarə prosesində bəzi məqamlara diqqət etmək vacibdir ki, bunları aşağıda qeyd edək:

- Bağlanan kredit müqaviləsinə diqqət etmək

- Müştərilərlə mümkün hallarda görüşmək
- Müştərilər kredit götürərkən qeyd olunan təyinat üzrə kreditin xərclənməsinə nəzarət etmək
- Kredit götürənlərin maliyyə əziyyətinə nəzarət etmək və daima diqqətdə saxlamaq
- Son olaraq vaxtı keçən yəni vaxtı ötmüş kreditlərlə bağlı bir sıra tədbirlər görmək

Mütəxəssislərin apardıqları araşdırmalara görə bank sektorunda yaranan problemlərin həlli üçün şəraitin yaradılması və o cümlədən hesabatların daxili audit tərəfindən yoxlanılmasına nəzarət etmək vacibdir. Kommersiya banklarının yoxlanma prosesi bəzi məsələlərin mənbəyinə köklənmişdir

- ❖ Ölkədə yaranan göstəricilər barədə məlumatların toplanması
- ❖ Bank sisteminin dözümlülük prinsipinin qiymətləndirilməsi
- ❖ Bu sistemin etibarlılığının müəyyənəşdirilməsi
- ❖ Dövlət tənzimlənməsi sərhədlərində görülən işlərin səmərəli olmasını qiymətləndirilməsi

Bank sisteminin bəzi risklərlə qarşılaşma vəziyyəti bu sektorun icmallarında xüsusi olaraq qeyd olunur. Kredit portfelinə Mərkəzi Bankın təsdiq etdiyi bir sıra tələblər aid edilir.

- qeyd olunan kreditlərin ümumi dəyərinin depozitlərin dəyərinə olan nisbəti
- depozitlərin, həmçinin müştərilərdən cəlb olunan başqa vəsaitlərin cəminə nisbəti
- borc götürənlərin kreditinin maksimum məbləği və bu kimi kreditlərin toplanması
- ödəmə zamanları eyni olan kreditlərin toplanması
- qeyri-adekvat olan kreditlərin bir yerə toplanması
- təminat dərəcəsi olmayan kreditlərin ən yüksək həddi və bu kimi kreditlərin cəmlənməsi
- banka aidiyyəti olan şəxslərin ayrılan kredit məbləğinin cəmi və s.

Kredit riski Azərbaycanın bütün bank sistemlərində,ən əsas bu portfelin daha çox hissəsi qeyri idarə və təşkilatlarda ən ciddi növ hesab olunur.Borc götürənin maliyyə tərəfdən vəziyyətini eləcə də kredit götürərkən bağladığı müqaviləni borc üzrə əməliyyat göstərmə qismində iştirak edən ssudanın riskinin əsası kimi sayılır.Həmçinin maliyyə durumunun borc götürənin xidmətləri qismində keyfiyyət göstəricisi qeyd oluna bilər.Korporativ məqsədlərlə verilən kreditlərlə əlaqədar nəzarət balansı ssuda tərəfindən pərakəndə məqsədlə verilən kreditlərlə bağlı təcins ssuda təşkil olunur.Belə olan halda ehtiyatın dəyəri həmin götürülən kreditlərin təşkil olunma dərəcəsiindən o cümlədən kredit ödəyənlər tərəfindən bu prosesin gecikdirilməsindən ibarət olur.

3.3 Kredit bazarının müasir vəziyyətinin təhlili və təkmilləşdirilməsi yolları

Pərakəndə məqsədilə verilən kreditlər zamanı da riskin müəyyən olunan əmsalları Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi bankı tərəfindən təşkil olunur. Ehtiyatın idarə olunması borc götürənlərin prinsiplərindən asılı olmayaraq bir neçə meyarə bölünür. Belə ki, bu prinsipin artıb və ya azalmasına məqsədindən və xarakterindən asılı olmayaraq bankın səriştəli mütəxəssisləri tərəfindən baxıla bilər. Razılaşdırılmayan ssudanın silinməsinə görə bazadan istifadəsi üçün ancaq haqqında bütün lazımı tədbirlərin hazırlanması naminə icazə olunur. Bütün bu prinsiplərə əməl olunmadıqda bankın ssudalarını araşdırmaq əsası vardır. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, kredit riskinin dəyərləndirilməsinə asan yanaşma olur və bunlar hamısı risk əmsalları müqabilində tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi bankı vacib hesab etdiyi anlarda sübut və dəlillər əsasında mümkün ziyanlar müqabilində ehtiyat fondlarının dəyişikliyinə tələb etmək hüququna malikdir:

- ✓ bankın daxili qaydalarına uyğun olaraq kreditlərin verilməsi
- ✓ verilmiş kreditlərin regionlar və digər sahələr ətrafında toplanması
- ✓ eyni növ üzrə kreditlərin müqabilində bankda yaranan itkilərin reallaşması
- ✓ nəzərdə tutulan kredit portfelinin vəziyyətinin mənfiyə doğru getməsi
- ✓ ödənişlərin aparılmamasına görə lazımı təcrübəyə malik olmaması
- ✓ AMB tərəfindən borc götürənin və borcalanın maliyyə baxımından vəziyyətinin neqativə doğru getməsinə barədə məlumatlandırılmaq

Belə ki, bütün bunlar baza yanaşmasının reallaşması üçün təməl hesab olunur. Bəzən metodiki tövsiyələr inkişafında gözə çarpacaq itkilərin hesablanması şəraitində yaranan itkilərə görə lazımı ehtiyatların yaradılması labüd sayılır. Məhz buna görə də kreditlərin neqativə doğru getməsinin qiymətləndirilməsi barəsində danışılan məsələ kimi qeyd olunur. Kredit portfeli bir sıra kredit riskləri və eləcə də onlardan mühafizə tərzləri ilə bağlı şərtlər əsasında idarə olunmuş toplusudur. Kredit portfeli qısa, uzunmüddətli balans nəzarətində olan qalıqlardan təşkil olunub. Bütün

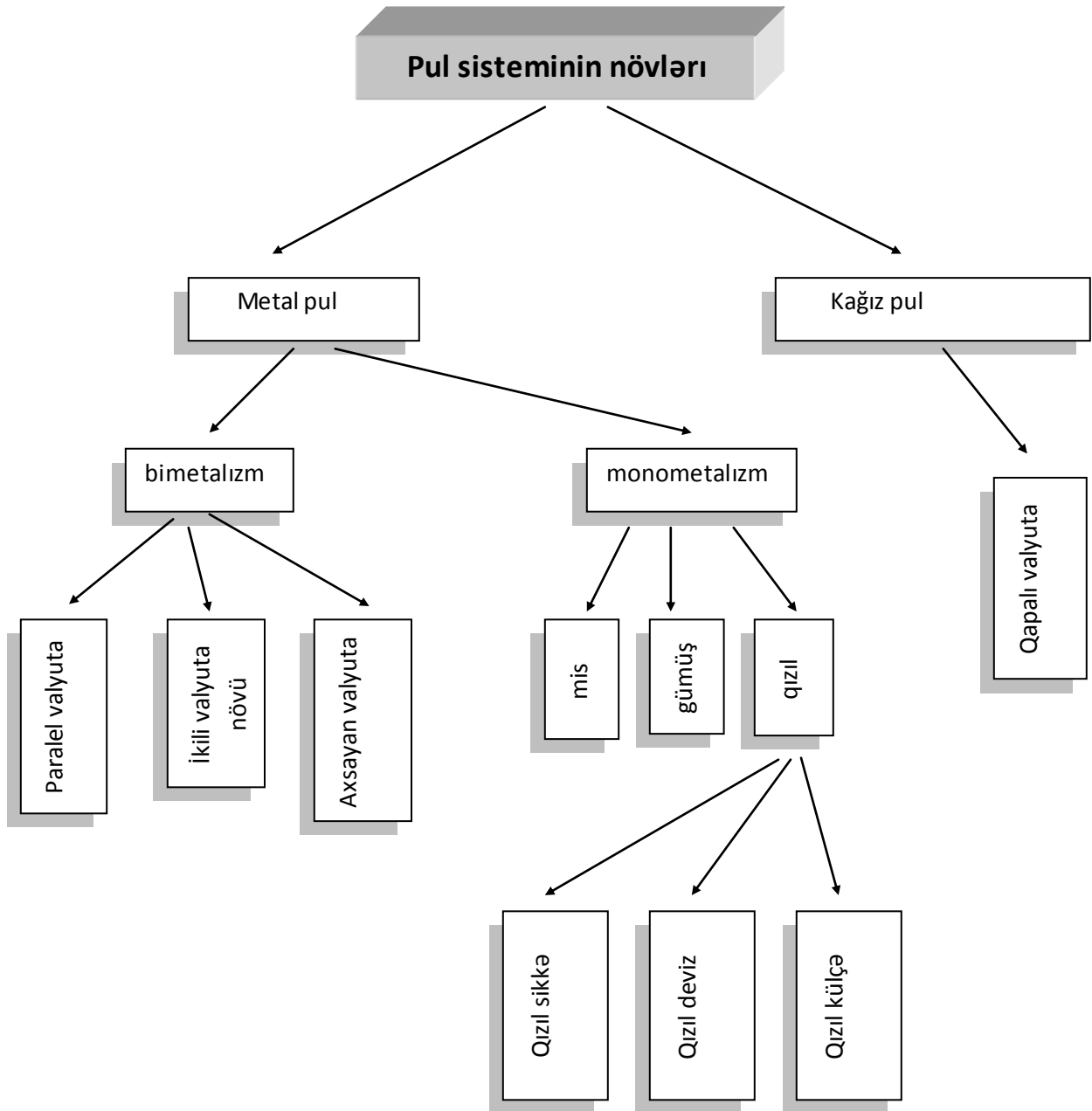
bunlar kəmiyyət göstəricilərinə aid olunub. Bankın daxilində yaranan qaydalara kredit portfelinə mütəmadi olaraq diqqət yetirilməsi vacib sayılır və nəzarətin aparılmasına görə bu işlə məşqul olan məsul şəxslər zaman dəqiqləşdirməlidirlər. Bu prosesin qiymətləndirilməsi naminə bank bir sıra üsullar tədqiq edir.

Qiymətləndirmə prosesi aparılan zaman kreditorlar üçün aparılan keyfiyyət göstəriciləri qrup şəklində göstərilir. Mədiyyət baxımından fərqli olaraq kreditlər hər bir formada qiymətləndirilir.

- Hüquqi şəxslər üçün nəzərdə tutulan kreditlər
- Banka aidiyyəti olan şəxslər üçün nəzərdə tutulan kreditlər
- verilən gündən sonra faiz dərəcələri, eləcə də bəzi şərtləri dəyişikliyə uğrayan hər növ kreditlər

- ödənilmə zamanından gecikən kreditlər
- qeyri-adekvat şəklində dəyərləndirilən kreditlər
- işlək şəklində fəaliyyət göstərməyən kreditlər
- bankın daxili prosedurlarına əsasən formalaşan kreditlər

Banklar kredit portfelinə diqqət edərkən gecikdirilmiş və ya hər hansı səbəbdən ödənilməsində problem yaşanan kreditlərin tez bir zamanda məlumatlandırılmalı və lazımı tədbirlər görməlidir. Faiz dərəcələrinin dəyişilməsi o cümlədən iqtisadi məsələlər ilə bağlı bəzi məsələlərə, qiymətlərin qalxıb düşməsi ilə əlaqədar məsələlər hazırlanmalıdır. Qiymətləndirmə metodu kimi sistemin reallaşması üçün riyazi metodlardan da təşkil oluna bilər. Banklar daima bu mövzunun işıqlandırılmasına çalışır və pulun növləri bunlardır.

Kredit portfelinin qiymətləndirilməsinə görə bank kreditləri fərqli-fərqli xüsusiyyətlərə ayıra bilər. Bankın tərəfindən ani, müxtəlif sayda kreditlər seçilir eləcə də onların dəyərləndirilməsi prosesi həll olunur. Bank kredit portfelinə problemi olan kreditlər barədə məlumatlandırma mərhələsini, üstü açılan məsələlərin kənarlaşdırılması üçün şərait yaratmalıdır. Həmçinin maliyyə, kredit, iqtisadi risklərlə əlaqədar dəyərləndirilməlidir. Qiymətləndirmə proseduru ilə əlaqədar olaraq ssenaristlərin izahı və bu kimi başqa üsulların istifadəsi mümkündür. Banklar bu üsulların dəyərini daima qorumaqdadır. Həmin kredit portfelinin qiymətləndirilməsi

mərhələsində bəzi məsələlər barəsində qərarların qəbuluna görə aidiyyəti qurumlara təqdim olunmalıdır. Bankdaxili yaranan bəzi qaydalara nəzər salarkən qiymətləndirmə məsələsinə həssas yanaşmaq lazımdır. Bankdaxili qaydalar deyərkən banklar problemlı kreditləri yəni ödənişlərin gecikdirilməsində adı hallanan kreditlərin metodologiyası öz əksini tapmalıdır. Bəzi hallarda kreditlər nüfuzunun mənfıyə doğru getməsi kimi qiymətləndirilə bilər

- maliyyə baxımından faizlərin ödənişlərinin gecikdirilməsi, bu kimi məsələlər əsas götürülür

Kredit əməliyyatları aparılarkən bir sıra amillər nəzərə alınır ki, bunlar aşağıdakılardır

o kreditin təsdiq olunma mərhələsi

o kredit təşkilatının bütün limitlər nəzərə alınmaqla faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi

o nəzərdə tutulan girov məsələləri ilə bağlı aparılan qiymətləndirmə

o kreditlərin vaxtı vaxtında yoxlanılması

o problemlı kreditlərlə əlaqədar iş qrafikinın müəyyənləşdirilməsi

Kredit portfelinin keyfiyyət göstəricisi baxımından bəzi sahələri əhatə etməlidir - bərgötürənlərə verilən kreditlər, səhmdarlar üçün nəzərdə tutulan kreditlər, dəyişikliyə məruz qalan kreditlər, ödənilməsində problem olan kreditlər, zəmanətinə görə dəyərləndirilən kreditlər və s. İşlək olmayan kreditlər dedikdə bunlara aiddir:

- 30, 90, 180 və 360 gündən çox ödənilməyən yəni gecikdirilən kreditlər

- həmin kredit portfelinin neqativə doğru getməsi

- işlək olmayan kreditlər barədə lazımı məlumat

- bəzi itkilərə görə yaradılan ehtiyatlar

- Kreditin keyfiyyəti mənfı olarsa bəzi neqativlərə təsiri

Ödənişində problem yaşanan kreditlər, gecikdirilən kreditlər bircə dəfə müqavilə vasitəsilə rəsmiləşdirilən kreditlərdir. Gecikdirilən krediti hər halda problemi olan

kredit adlandırmaq olmaz.Vaxtı vaxtında ödənilən borclar gecikdirilən məbləğin etibarlı olmasına təminat vermir.

Bununla əlaqədar olaraq bu sistemin pozulması banka ciddi xəbərdarlıqdır.Məşhur Amerikan alimi Rouzun nəzəriyyəsinə görə kredit üzrə olan təminat dərəcəsinin dəyəri azaldılıb.Problemlı olan kreditlərin ucbatından yaranan neqativlər məbləğlərin ödənilmə şərtində öz əksini tapmır.Əgər problemlı kreditlərlə əlaqədar itkimiz faiz dərəcəsinı öyrənmək istəyirsinizsə bu zaman onun yaranması

- ✓ qeyri adekvat aktiv əməliyyatlarında dondurulma prosesi baş verir
- ✓ zəiflənmə prosesinə gətirib çıxarır
- ✓ bankda olan inzibati məsələlər üzrə xərcləri artırır
- ✓ gəlirin aşağı düşməsi ilə əlaqədar bankda kadr axınını artırır

Deməli buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki,problem yaradan kreditlərlə ssudalar barəsində danışıqlar aparmaq vacib şərtlərdən sayılır və bunların yaranışı fərqli-fərqli ola bilər.Əksər hallarda müştərilər ilə bağlı ola bilər,digər hallarda isə bankda göstərilən xidmətlərlə bağlı ola bilər.Borcgötürəndən asılı olaraq problemlı kreditlərin olması adətən rəhbərliyin məsuliyyətsizliyi ucbatından baş verir.Borcalanın işinə məsuliyyətsiz yanaşması,o cümlədən məhsulun keyfiyyətinin aşağı keyfiyyətə malik olması və s.ilə nəticələnib bunlarla əlaqədar ola bilər.Yaranan problemlı kreditlər adətən borc götürənlərin ucbatından deyil qanunvericilikdə yaranan problemlərlə bağlı əlaqələndirilə bilər.Və bunların aradan qaldırılması üçün bir sıra qoruyucu tədbirlər görmək lazım olur.

Əksər hallarda borcalanın xəbəri olmadan belə quldurluq,həmçinin ödənişlərin olmamması bura aid olunur.Bütün bunların qarşısını almaq üçün yəni bu kimi problemlərin qarşısının alınması üçün ödəmə qabiliyyətinə malik olan müştərilərin seçilməsi,baş verə biləcək itkilərin aradan qaldırılmasına dair tələblərin görünməsi məqsədə uyğun hesab edilir.Əgər bank müştəridən götürduyu krediti vaxtından əvvəl ödənməsi halını zəruri edərsə belə olan halda borcalanın müflisləşməsi halının şahidi ola bilərik.

Belə olan halda borc götürənin banka hər hansı bir neqativlə bağlı modeli yaxud mənəvi ziyan vura bilər.

1. verilən kredit sifarişinin zəif şəkildə təhlil olunması
2. kreditin borcu götürülənlə dostluq etməsi əsasında kreditin verilməsi
3. kreditin lazımı şəkildə təminatının demək olarki yox vəziyyətdə olması
4. kredit müqaviləsinin səhv rəsmiləşdirilməsi
5. kreditin mənfi keyfiyyətə dair metodlaşdırılması

Belə olan halda məsələlər kredit sisteminin dağılmasına şərait yaradır. Belə digər neqativ təsirlər təbii ki, dərhal biruzə vermir. Belə məsələlər bu hallarda özünü açıq şəkildə biruzə verə bilər. Bura-borcun vaxtında ödənilməməsi, mühasibat sənədlərinin banka davamiyyət şəkildə təqdim olunmaması, maliyyə məsələlərində bəzi çatışmazlıqlar və s. səbəb kimi göstərilə bilər.

Banklar bir sıra məsələlərə diqqəti yönəltməlidir. Buraya aşağıdakılar aid edilir

- debet borcunun max səviyyəyə qalxması
- maliyyə baxımından dövriyyənin aşağı düşməsi
- aktivlərin dövriyyəsində neqativə doğru meyl olması
- likvidlik əmsalının aşağı olması
- malların satışından əldə olunan gəlirin çox az olması
- vaxtıdan keçən ödənişlərin olması
- əməliyyatlardan, xidmətlərdən görülən zərərlər
- kredit xəttinin yüksək həddə sahiblənməsi
- alıcıların mənfi diversifikasiyası

Respublikamızda iki səviyyəyə malik olan sxemdən istifadə olunması mümkündür. Birinci olaraq maliyyə sistemində baş verən çətinliklər aid edilir. Buna misal olaraq

- əsas dövr ərzində təkrar olunan itkilər
- gecikdirilən kredit səviyyəsinin yüksək həddə çatması
- borc kimi götürülən vəsaitlərdən çox istifadənin olunması
- likvidlik əmsallarının min səviyyədə olması

- səhv aparılan reinvestisiya fəaliyyəti
- səhmdarların verdiyi tapşırıqları vaxtında yerinə yetirilməsi
- limitdən çox satıla bilməyən malların olması
- vaxtı keçmiş avadanlıqların istifadəsinin olunması
- sifarişlərin müqabilində ani şəkildə yaranan dəyişikliklər

İkinci qrup üçün nəzərdə tutulan məsələlərə elə növlər aid olunur ki, həmin onların digər xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək olar. Deməli bütün bunlar ona işarədir ki, bəzi mühitdə lazımı işlər görülmədikdə vəziyyət o qədər də ürəkaçan olmur. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar

- idarə olunma metodunun əsas sayılan işçilərinin itirilməsi
- istehsal mərhələsinin yetərsiz olması
- maliyyə nəticələrinin bəzi növlərdən asılı vəziyyətə düşməsi
- yeni yaradılan layihənin gəlirli olmasına ümid bəslənilməsi
- nəticəsi məlum olmayan müəssisələrin lazımı orqanlarda çıxış etməsi
- əsas mənbələrin ləğv olunması
- idarə və təşkilatlarda texniki məsələlərin lazımı səviyyədə

qiymətləndirilməməsi

- uzun müddətdə bağlanan müqavilələr
- siyasi risklərin bərqərar olması
- aktivlərin neqativə doğru getməsi

Yaranan maliyyə sıxıntılarının əksini zamanında cavabının verilməsi şəraitini yaradır. Bütün bunları tez görmək lazım olur. Əgər bank böhran şəraitini görürsə bu zaman necə davranmalıdır. İlk öncə bütün yaranan problemləri araşdırmalıdır və bu səbəblərin nədən qaynaqlandığını müəyyənləşdirməlidir. Beləki bankdan borc götürənin məqsədini dəqiqləşdirməli, borcunu zamanında ödəyib-ödəməyəcəyini aydınlaşdırmalıdır. Bank öz müştəriləri ilə münasibətlərini qoruub saxlamağını, daha sonrakı fəaliyyətlərində bəzi düzəlişlərini edib-etməyəcəyini müəyyənləşdirməlidir.

Belə olan halda bir sıra məsələlərə diqqət etmək lazımdır.

- məsələnin neqativə doğru getmə səbəbini araşdırmaq
- qeyd olunan kreditin əldə olunması
- rəhbərlik ilə keçirilən yığıncaqdan dərhal sonra tədbirlərin görünməsi
- vacib hallarda ödəmələrin bankın aktivlərində nümayiş olunmasına sərhəd qoyulması
- zərurət yarandığı hallarda kredit verilməsinin şərtlərinin dəyişikliyə uğraması
- bank naminə yaradılan çətinliklərin dəqiqləşdirilməsi
- kredit müqaviləsinin şərtlərinin araşdırılması
- qaytarılan kreditlərin etibarlı olmasına bir daha dəqiqləşdirilməli
- bankın xidmətlərində istifadə zamanı müştərilərin hesabına nəzarətin gücləndirilməsi
- müştərilər tərəfindən qaytarılan kreditə zamanın ayrılması

Respublikamızın iqtisadi vəziyyətinə, potensialına müvafiq olaraq zəmin yaratmalıdır. Bu mühüm vəziyyətin reallaşması üçün öz aralarında sıx əlaqədə üç funksiyanı nəzərdə tutur. Birinci olaraq bazar sisteminin formalaşdırılması prinsipi nəzərdə tutulur. İkinci olaraq dünyada mövcud olan iqtisadi sistemlərdən milli təsərrüfatın inkişafı naminə istifadə olunur. Son olaraq isə artım üçün planlaşdırılan amilin reallaşması. Deməli xarici iqtisadi siyasətə bəzi mühüm nəticələr çıxartmaq olur ki, başqa bir dövlətlər iqtisadi sahə mövzusunda ümumi mövzu əsas amil kimi götürülür. Respublikamız xarici iqtisadi siyasəti və bu kimi oxşar siyasətləri reallaşdırarkən dövlət rüsumlarını, huquqi normativ aktları, eləcə də mübadilə əməliyyatlarını misal göstərmək mümkündür.

Azərbaycan respublikamızın ümumi iqtisadi vəziyyətini rəhbər tutaraq bütün cəhətləri özündə ehtiva edir. Respublikamızın inkişafına çatmaq üçün mövcud olan siyasət bəzi məqamları özündə birləşdirir ki, bunlar da aşağıdakılardır.

- ✓ maliyyə sisteminin sabitliyinin qorunub saxlanması
- ✓ ixracat ilə məşğul olanların iqtisadi bazarlarda yüksək mövqeyə malik olması
- ✓ ixracatçılara etibarın və diqqətin dövlət səviyyəsində göstərilməsi
- ✓ xarici kapitalın cəlb olunması üçün görülən tədbirlər

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazar münasibətlərinə keçid həmin bu mühitin reallaşdırılması ilə kifayətlənir. Həmçinin iqtisadi münasibətlər sistemi ilə birləşir. Milli iqtisadiyyatımızda keçirilən bəzi islahatlar bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçidin cərəyanıdır. Məhz ona görə də respublikamızın bazar iqtisadiyyatı xüsusi olaraq milli iqtisadi dəyərlər ilə əlaqəlidir. Dövlətlərarası münasibətlərdə bazar iqtisadiyyatının yaranması dövlət daxilində baş verən proseslər müqayisə olunur. Buraya:

1. ümumi əmək bölgüsü
2. şəxsi mülkiyyətçilərin olması

Kredit münasibətlərinin yekcins olmağı iqtisadi münasibətlərdə olan ayrışikliyə fərqlənir. Xarici iqtisadi əlaqələr prosesində əmək bölgüsü böhran vəziyyətinin şəraitində beynəlxalq səviyyədə çıxış edir. Az öncə qeyd etdiyimiz kimi, coğrafi mühitdən və bir sıra səbəblərdən qaynaqlanır. Xarici iqtisadi siyasət ixracın inkişafı naminə yaranan bir stimulyerici siyasətdir və bu prosesin tənzimləmə sistemi aşağıdakı kimi qeyd olunur.

- ❖ gömrük sistemin birliyi
- ❖ bu sistemin dövlət idarəsi sistemin nəzarəti
- ❖ xarici iqtisadi fəaliyyət ilə məşqul olanlarının hüquqlarından eyni olması
- ❖ mövcud olan qanuni maraqların qorunması
- ❖ təhlükəsizlik şəraitinin yaranması və yüksək səviyyədə təmin olunması
- ❖ iqtisadi azadlığın bərqərar olması
- ❖ bazar iqtisadiyyatının inkişafının dünya səviyyəsində mövcudluğu
- ❖ təkrar istehsalın yaradılması

Kreditin siyasəti dedikdə-istehsal olunan malların dəyərinin stabil saxlanması vacibdir. Belə ki, pul-kredit siyasəti neqativə doğru getdiyi an, xərclərin daha da çox olması təklif olunma mərhələsini artırır, inflyasiya zamanı isə bu prosesin əksini müşahidə etmiş olarıq. Məhz ona görə də kredit siyasətinin əsas hissəsi məşqulluq səviyyəsini artırmaqdır və pulun təklifində yaranan dəyişikliklərdir. Böhran şəraitində Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı banklarda kredit sisteminin inkişafının

artırılması, o cümlədən faiz məsələləri ilə bağlı faizlərin aşağı salınmasına nail olmaq üçün bir sıra tədbirlər görür. Qalxma mərhələsində isə tam fərqli olaraq kreditlərin fəaliyyəti demək olar ki, yox dərəcəsində olur və kredit sisteminin əsas xüsusiyyətlərinə aid olan məqamlar.

- böhran şəraitində infilyasiya ilə mübarizənin davam etdirilməsi
- valyutaya əsasən tənzimləmə sisteminin reallaşması
- eləcə də respublikamızın tədiyyə balansının əldə olunması

Dövlətimiz tərəfindən reallaşdırılan kredit sisteminin mühüm istiqamətləri mövcuddur ki, bunlara aiddir.

1. infilyasiyanın səviyyəsini təmin etmək
2. pul kredit siyasətinin iqtisadi stabilliyə çatması naminə inkişafı
3. Respublikamızın gələcək fəaliyyəti naminə bu sistemin mövqeyini müəyyənləşdirmək
4. hər il üçün nəzərdə tutulan bir sıra strateji tədbirlərin görülməsi naminə məsələlərin təsdiqi

Bazar iqtisadiyyatı dövründə kreditin bir özünəməxsusluğu vardır. Hal-hazırkı dövrdə kreditin rolu danılmaz fakt olaraq qalmaqdadır. Milli iqtisadiyyatımızın mövcud olduğu zamanda istehsal olunan malların yüksək səviyyəyə, çəkiyə malik olması vacib şərtlərdən sayılır. Ancaq bu xüsusiyyətə yeganə olaraq inkişaf mərhələsində nail olmaq olar. Əgər hər hansı idarə, təşkilat və ya müəssisələr yeni yaradılsa bu zaman kreditə olan ehtiyacı açıq şəkildə şahidi olarıq. Deməli buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər hansı müəssisə, idarə, təşkilat açılsa burada həmin təşkilatlar bank kreditlərindən açıq şəkildə istifadə edir. Burada maraqlı şəxs qismində hər üç tərəf iştirak edir. Həmçinin bank kredit xidmətlərindən istifadə olunan zaman ölkənin iqtisadi cəhətdən inkişafına müsbət təsir göstərir. Hazırda bazar iqtisadiyyatı kimi fəaliyyət göstərən ölkələr sırasında qeyd olunan kreditlər inkişaf etməkdədir. Qeyd olunan kredit metodologiyasının iki müxtəlif xüsusiyyətə bölmək olar.

- birinci olaraq sərt siyasət nəzərdə tutulur

- Qiymətli kağızların əldə olunması
- Faiz dərəcələrinin mümkün qədər aşağı salınması
- Məcburi ehtiyat normasının min səviyyədə olması
- Yumşaq siyasətə isə yuxarıda qeyd etdiyimiz prinsiplərin tam əksi.
- qiymətli kağızların ləğv edilməsi
- faiz dərəcələrinin max səviyyədə olması
- məcburi ehtiyat normasının max səviyyədə olması

Kredit mexanizminin ölkədə əsas banklar reallaşdırır. Buraya misal olaraq ABŞ deyə bilərik. ABŞ-da (FEB) bankları, B. Britaniyada, Almaniya da həmçinin (FF) bankları, respublikamızda isə Mərkəzi Bank. İqtisadiyyatın daima inkişafda olması naminə Mərkəzi Bank qiymətli kağızları satışa çıxarmaqda bir sıra tədbirlər görür. Kredit siyasəti ancaq ümumi maliyyə sistemində deyil, eləcə də istehsal həcmnin inkişafına şərait yaratmalıdır. İsdəyimiz keyfiyyəti əldə etmək üçün də, mikromaliyyənin inkişaf etdirilməsi mühüm məsələ sayılır.

Neqativə doğru gedən dərhal normallaşdırmaq olursa, onda kreditin xilas olunması üzrə tədbirlərin görülməsi qənaətbəxş sayılır. Bura daxildir:

1. Kreditin geri qaytarılmasını şərtləndirən əlavə formaların cəlb olunması: əlavə təminatın cəlb olunması prosesi; təminatın satılması mərhələsi ; aktivlərin bəzi hissəsinin satışı metodologiyası və s. kimi xüsusiyyətlər daxildir.

2. Maliyyə ehtiyacınının cəlb olunma prosesi : bu idarə və təşkilatlara aid resursları yerləşdirmək istəyən və bunu bacaran investorların axtarılması; yoldaşlıq məqsədilə bağlanan müqavilədən istifadə etməklə yeni kapitalın qoyuluşu prosesi

3. Təşkilatı tədbirlər: idarə rəhbərləri haqqında məsələnin əsas səhmdarlarla müzakirəsi, menecerlər komandasınının yığılması; ssuda ilə yığılan borcunun məhkəmələr vasitəsilə alınmasının qarşısını almaq naminə borcötürənlə barışıq müqaviləsinin imzalanması. Kreditin geri qaytarılmaması təhlükəsinin qarşısını almaq mümkün olmadıqda, bəzi metodların həyata keçirilməsi məqbul hesab edilir: hüquq tədbirlərin yaranması, həmçinin zəminlərə icazələrin əmə olunması ilə əlaqədar rəsmi şəkildə müraciət etməsi, girovun satışı prosesi ; kreditin satışı

məsələsi . Praktikada qeyd olunan bankın problemlı kreditlərlə işi adətən problemlı kreditlər bölməsində idarə olunur. Məqsədə uyğun olmayan zamanlarda banklar kredit şöbəsinin, təhlükəsizlik xidmətinin əməkdaşları arasında xüsusi işçi qrupları ilə idarə olunur. Ssudaların problemlı kreditlər arasına keçməsi müxtəlif zamanlarda kredit prosesinin səhv təşkili ilə bağlı olur. Bu, həmçinin bir pis analiz, həmçinin də girova max qiymətin qoyulmasından qaynaqlana bilər. Kredit sövdələşməsinin qeyripeşəkar olması ucubətindən, həm də kredit məsələsinə yüksək səviyyədə nəzarət etmək ola bilər. Problemlı kreditlərlə işin adekvatlığı bir çox mənada bank əməkdaşlarının peşəkarlığı, informasiya və metodik təminatın keyfiyyəti göstəricisi ilə şərtlənir.

Bazar iqtisadiyyatında onun keyfiyyət göstəricisi bazar münasibətlərinə öz töhvəsini verir. Ümumilikdə bu struktur bazar elementlərinin iştirakını təmin edir. Hazırkı dövrdə bazarların inkişafı və metodologiyası, məkan dərəcəsi və s. üzrə təsdiqlənir. Bazar iqtisadiyyatının strukturunu formalaşdırarkən bir sıra xüsusiyyətlərinin olduğunun şahidi oluruq;

- iqtisadi inkişafın təyinat dərəcəsinə görə
- rəqabət formasının adekvatlığına görə
- qanunvericilik normasının qorunub saxlanmasına görə
- məhsulların dərəcələrinə görə
- coğrafi mühitinə görə
- subyektlərin metodologiyasına görə
- obyektlərin xüsusiyyətinə görə

Məhz bu yuxarıda qeyd olunan formaların siniflərə görə bölüşdürülmə prosesi bu cür qeyd olunur;

- a) kommunal və yaxud digər ödənişlərin daxil olduğu fəaliyyət sahələri
- b) faydalı qazıntılar, əmək alətləri və s. istehsal sahələri nəzərdə tutulur
- c) iş qüvvəsi daxil edilir
- d) və son olaraq qiymətli kağızlar

Bazar infrastrukturunu aramarkən öncəliklə baza forması hazırlanır və bütün hazırlanma mərhələsinə nəzarət edilir. Ölkələrində bazar münasibətli formalaşan ölkələr təsdiq edir ki, dövlət bütün bu proseslərə öz təsirini göstərə bilər. Bu infrastrukturun əsas mənbələrində biri bank hesab olunur ələxsus kommersion bankları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kommersion bankları alış veriş sistemində fəaliyyət göstərir. Bu xidmət göstərən banklar üçün sahibkarlığa xas olan bütün cəhətlər aid edilir.

NƏTİCƏ

Kredit bazarının dayanıqlı,eləcə də səmərəli şəkildə olmasının mövcudluğu onun təşkil olunmuş monitorinqləri ilə bağlıdır.Bizə məlum olduğu kimi Mərkəzi Bankların nəzarəti və tənzimlənmə prosesi kommersiya banklarının kompleks şəkildə olan məsələlərin həllinə köklənmişdir.Ölkəmizin iqtisadi cəhətdən olan inkişafının,kommersiya banklarının sisteminin inkişafının fəaliyyət növünün metodlarını əks etdirən məlumatın bir yerə yığılması,bank sektorunun dayanıqlı olmasının izahı,sistemli şəkildə dəyər verilməsi,banklarımızın etibarlı olmasını və möhkəmliyini yəni dayanıqlı olmasını qeyd edən müxtəlif şəkildə olan məqamların təsir olma növünün aşkarlanması.Bank sisteminin dövlət tənzimlənməsi dairəsində olan məsələlərin qiymətləndirilməsi.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasına körpü banklar təşkil etmək vəzifələrinin verilməsi qeyd olunur.Bizim fikrimizə görə ümumilikdə problemi olan və könüllü formada restrukturizasiya olunma gücünə malik olmayan bankların problemlə olan məsələlərini vacib şəkildə həll etməlidir.Həlli yollarını aşağıda qeyd etmək istədim:

❖ Banka aidiyyəti olan şəxslərin demək olar ki,səhmdarların bankda yatırılan depozitlərini onların səhmlərinə keçməklərinə inandırmağa çalışmalıdırlar.

❖ Banklar verdikləri kreditləri digər kredit təşkilatlarına sataraq,cəlb olunan vəsaitlərlə müştərilərin depozit ehtiyaclarını təmin etməlidirlər.

❖ Bankın aktiv şəkildə olan öhdəliklərinin bir yerdə yaxud ayrı şəkildə götürüb satılmasına diqqət yetirməlidir.

Ümumilikdə ilk yaranan devalvasiyadan dərhal sonra bank sektorunda yaşanmış problemlər açıq şəkildə qeyd olunmaqla yanaşı,digər devalvasiyada geniş miqyasda problemlər yarandı və meydana gəldi.Əsasən kreditlərin geri verilməsində bəzi problemlər mövcuddur.Müştərilər əldə etdikləri kreditləri təkrar geri qatramaqda çətinliklə üzləşirlər.Məhz buna söykənərək deyə bilərik ki,gəlirlər aşağı səviyyəyə düşüb,əhalinin demək olarki bir çox hissəsi işləmir və bu proses getdikcə daha da artmaqdadır.

Qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərə görə bu sistemdə bəzi sağlamlaşdırılma məqsədinə görə bəzi işlərə ehtiyac vardır. Görülməsi lazım olan tədbirlər bunlardır:

- Kiçik olan bankların birləşib birlikdə fəaliyyət göstərməsi
- Dövlət tərəfindən dayanıqlı olan bankların yaranması
- Əksər bankların fəaliyyətinin dayandırılması yəni ləğv olunması
- Geniş miqyaslı yəni iri layihələr həyata keçirmək məqsədilə bizdə bank supermarketlərinin, bank konqlomeratlarının yaradılmasına diqqət etmək lazımdır.
- Müştərilər qarşısında kommersion banklarının qismən itirilmiş etibarlarını bərpa etməyə görə əsaslı tədbirlər görmək.

Əgər əhali arasında bir anlaşılmazlıq yaranacaqsa , banklar bağlanma prosesi artacaqsa insanlar banklarda öz depozitlərini yerləşdirməkdən imtina edəcəklər. Bu vəziyyətdə prosesi daha da neqativə doğru yönəldəcək.

Hesab edirəm ki, yaranan vəziyyətin yəni problemlərin həlli qaydası kimi körpü bankların mövcudluğu bu məsələnin həlli kimi görünür. Körpü banklarının mövcud olmasının məqsədləri;

✚ Bağlanma ehtimalı olan bankların depoztlərini, öhdəliklərini həll etmək üçün açılan müvəqqəti bank

✚ Problemi olan bankların müştərilərinin mənafelərini qorunma mərhələsi və onların hər hansı bir çətinliklə üzləşməsinin qarşısının alınması

✚ Aparılan əməliyyatların hüququnu alıcıya verəndən dərhal sonra öz funksiyasını dondurur

Son olaraq belə nəticəyə gələ bilərik ki, Körpü bankları Respublikamızda bank sektorunun qüvvətləndirilməsində effektiv rolda tətbiq olunma gücünə malikdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Banklar haqqında Qanunu
2. Azərbaycan Respublikası Qiymətli kağızlar üzrə Dövlət komitəsi
3. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi
4. «Maliyyə və uçot» 2012
5. Elnur Sadıqov-Bank Əməliyyatları Bakı-2010
6. A.Abbasov. —Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı 2012
7. A.Abbasov. —Qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və inkişaf perspektivləri.Bakı 2010.
8. İbrahimov Z. Pul, kredit və banklar . Bakı, 2010.
9. Kərimov A. Babayev A. Bank marketinqi və menedjmenti.Bakı, 1996.
10. Məmmədov Z.F. Pul , kredit və banklar. Dərslik . Bakı, 2010.
11. Məmmədov Z.F Finans iqtisadiyyatı. –Bakı: Qanun, 2009.
12. Mamedov Z.F.Azərbaycanda korporativ idarəetmə sistemi və onun banklarda tətbiqi məsələləri //Qanun. – 2007. - № 8.
13. Azərbaycan Milli Ödəniş Sisteminin inkişaf tendensiyası: huquqi və iqtisadi aspektlərin təhlili // Qanun. – 2009. - № 10
14. A.Abbasov. —Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar. Dərslik. Bakı 2011
15. A.Kərimov, A.Babayev. Qiymətli kağızlar bazarı. Dərslik. Bakı 2003.
16. Z.F. Məmmədov. Xalq kapitalizminin formalaşması və inkişafında qiymətli kağızlar bazarının rolu. – Baku.: Elm, 2009
17. Azərbaycan Respublikasında «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanun. Bakı 2011.
18. Azərbaycan Respublikasının (AR) Mülki Məcəlləsi. Bakı 2010.
19. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 16 yanvar 2009- cü il
20. Cəbiyev R.M. —Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı 2013.

21. Ə. Abbasov, R. Rzayev, Ş. Həmişəyeva. —Bank işi və elektron bankçılıq|| Bakı – Qanun – 2014
22. E.Sadıqov —Azərbaycanın qiymətli kağız bazarı və onun inkişaf perspektivləril. Sankt-Peterburq – 2009.
23. Mərkəzi bank haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 10 dekabr 2011-cü il
24. Mərkəzi bankın normativ sənədləri və təlimatları
25. Musayev A., Vəliyev N. — Qiymətli kağızlar bazarı.|| Dərslik. Bakı 2010.
26. N.Novruzov, X.Hüseynov.||Maliyyə||. Dərslik. Bakı 2007.
27. O. Bağirov, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin İqtisadiyyatın Təhlili və Qloballaşma məsələləri şöbəsinin məsləhətçi-eksperti. Azərbaycanın Beynəlxalq Kredit Reytingi. Bakı, 2015.
28. R. Əsgərova. —Pul, Kredit və Banklar|| Bakı – Mütərcim – 2007.
29. R.Bəşirov-Bank işi.Dərslik Bakı2015
30. R.Bəşirov-Bank işi.Dərslik Bakı2016
31. www.banco.az
32. www.banker.az
33. www.metbuat.az
34. www.cbar.az

SUMMARY

The collection of data in one place, an explanation of the banking sector to be sustainable, systematic value-giving strength of our banks to be valid and the points in different ways, which noted that the impact-resistant varieties of the evaluation of the issues with Bank system of state regulation.

➤ Bank's related parties are almost the shareholders invested in bank deposits, shares to try and convince them.

➤ banks sell their loans and other credit organizations, involved materials must satisfy the needs of customers' deposits.

➤ or a combination of assets and liabilities of the different ways you should pay attention from the sale.

Revenues fell to its lowest level, a lot of people say it is part of much modern work, and this process is growing more and more. Some of the features mentioned in this system for the purpose of rehabilitation measures to need some work are:

- Small banks unite to work together
- Creation of the banks by the government stable
- Most of the suspension of the liquidation of banks
- In order to carry out large-scale projects that have a wide range of banking, banks need to focus on the creation of
- partly due to customers of commercial banks to restore lost confidence measures in the capital.

If a dispute among the population is established, the process of closing the banks refuse to place their deposits in banks people in the process that leads to negative. I think that that is the situation as a bridge to solve the problems of banks, the

availability of the procedure as a solution to the problem of the presence of banks' objectives;

➤ The possibility of closing the banks, in order to settle obligations opened a temporary bank

➤ The problem is to protect the interests of the banks and their customers suffer any hardship stage and Prevention

➤ Immediately after giving the buyer the right to freeze operations carried out its function

Finally, we come to the conclusion that an effective role in reinforcing the bridge banks, the banking sector in the country is capable of application.

РЕЗЮМЕ

Контрольная палата организовать обязанности банков и финансовых рынков, давая возможность отмечать добровольной реструктуризации мнение общей проблемы банков, которые не имеют власти для решения проблемных вопросов в важно отметить следующие способы:

- связанные стороны Банка являются почти акционеры инвестировали в банковские депозиты, акции, чтобы попытаться убедить их.

- банки продают свои кредиты и другие кредитные организации, вовлеченные материалы должны удовлетворять потребности депозитов клиентов.

- или комбинация активов и обязательств различных способов, вы должны обратить внимание на продаже.

- доходы упали до самого низкого уровня, многие люди говорят, что она является частью многих современных работ, и этот процесс все больше и больше.

Некоторые из функций, упомянутых в этой системе с целью реабилитационных мероприятий, чтобы быть нужна работа, являются:

- Мелкие банки объединяются для совместной работы

- Создание банков правительства стабильной

- Большинство приостановления ликвидации банков

- Для проведения крупномасштабных проектов, которые имеют широкий спектр банковских supermarketlərinin, банки должны сосредоточиться на создании.

- частично из-за клиентов коммерческих банков для восстановления утраченных мер доверия в столице.

Если спор среди населения устанавливается, процесс закрытия банков отказываются размещать свои депозиты в банках людей в процессе, что приводит к отрицательному.

Я думаю, что это положение в качестве моста для решения проблем банков, наличия процедуры в качестве решения вопроса о наличии целей *gogunur* Когда банков;

Проблема заключается в том, чтобы защитить интересы банков и их клиентов страдают какой-либо стадии в трудных условиях и профилактика

Сразу после предоставления покупателя права заморозить операции осуществляют свою функцию

Наконец, мы пришли к выводу, что эффективная роль в укреплении берегов моста, банковский сектор в стране способна приложение.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistratura Mərkəzinin
magistrı Rzayeva Çimnaz Talətdin qızının
“Kredit bazarı və onun iqtisadi inkişafda rolu”
mövzusunda magistr dissertasiyasının

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Müasir cəmiyyətin aktiv növlərindən kredit bazarı olduğunu demək mümkün olur.Kredit bazarı borc verənin,o cümlədən borc alanine razılıığı əsasında kreditin verilməsi və götürülən borcun bağlanması ilə əlaqədar yaranmış məsələlərin toplusudur.Kredit bazarı ümumilikdə bazar iqtisadiyyatının inkişaf olunan sistemidir.Həmçinin kreditlərin verilməsi müddətində kredit münasibətləri yaranır.Kredit bazarı-şəxsi o cümlədən sərbəst qərar qəbul olunan formasıdır.Kredit bazarında məhsul rolunda pulun çıxışı olması onun ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur.Ssuda kapitalının mahiyyətinin müəyyən olunması kredit bazarından asılılığı göstərir. .Qeyd edim ki,bu bazarının inkişaf mərhələsi qədim dövrə söykənir.Kredit bazarının geniş şəkildə geniş vüsət almasına baxmayaraq inkişafının geniş hissəsini müstəqillik əldə olunduğu dövrdən sonra vaxta düşür.Kredit sahəsinin yüksəlişi naminə bir sıra tədbirlər,metodlar görülmüşdür.Bunların hamısının əsasında inkişafda olan kredit bazarının investisiyaların müdaxiləsini görməmək mümkün deyil.

Kredit bazarının iqtisadi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki,iqtisadi-siyasi proseslərə görə mövzunun aktualılığı və araşdırılması ən böyük mahiyyət hesab olunur.

Tədqiqatın məqsədi və qarşıya qoyulan vəzifələr- Bu mövzunun funksiyaları ondan ibarətdir ki:

- Kredit bazarının inkişaf mərhələləri
- Respublikamızda kredit sisteminin dəyərləndirilmə prosesi
- Bu fəaliyyətin tələb olunan standartlara uyğun olması

Dissertasiya işinin predmeti-Predmet inkişaf mərhələsinin aydınlaşdırma növləri,qaydaları,prinsipləri və s izahından asılıdır.

Tədqiqatın obyektı. Hazırkı dövrdə kredit sisteminin inkişaf pilləsindən ibarətdir.

Dissertasiya işinin elmi cəhətdən yeniliyi-Tədqiqat işində Azərbaycanın kredit,maliyyə sistemi sahəsində araşdırılmış məsələlər,o cümlədən inkişaf mərhələsi izah olunmuşdur.Deməli:

- ❖ Birinci fəsildə kredit bazarının metodoloji cəhətdən növləri
- ❖ İkinci fəsildə kredit bazarının iqtisadiyyatda rolu və inkişafı
- ❖ Üçüncü fəsildə kredit bazarında yarana biləcək problemlər və onların həlli yolları öyrənilmişdir.

Kredit siyasətində bəzi inkişaf yolları,iqtisadi,maliyyə sistemə təsir dairəsi olmuşdur.Bu siyasətin işləmə prinsipinə uyğun olaraq vahid yanaşma üsulu qeyd olunmuşdur.Aparılan tədqiqatın nəzəri özünü onda göstərir ki,müəllifin praktiki cəhətdən rəyləri kredit sisteminin rəyoində geniş istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın informasiya bazası-Kredit bazarının və onun iqtisadi inkişafda rolu mövzusunda bir sıra ədəbiyyatlardan yararlanmışdır.

Praktiki əhəmiyyəti-Bu sistem gələcək naminə əsas sayılan olan tədris konfraslarında iştirakı,o cümlədən inkişafında əsas proitet sayıla bilər.

Kredit münasibətləri dedikdə isə ssuda fondunun meydana gəlməsi və əldə olunan vəsaitdən faiz ödənilmə şərtilə borc verilmə ilə bağlı yaranan münasibətləri nəzərdə tutur.Qeyd etməliyik ki,kreditin verilməsinə görə bəzi şərtlər mövcuddur və bunlara qaytarılma şərti konkretləşdirilməklə məqsədli,müddətli,təminatlı və faizli kreditlər aid edilir.Kredit özü borc kapitalının xüsusi formasıdır.Borc kapitalının mənbələrinə misal olaraq əhali təbəqəsinin gəlirləri(pul şəklində) və əmanətləri,pul ehtiyatları,iqtisadi vahidlərin pul vəsaitləri,tədavüldə olan və həyata keçirilən pul emissiyasını göstərmək olar.Bazar iqtisadiyyatında kreditin bir neçə vəzifələri vardır.Bunlara:Qaytarmaq üçün pulu bölüşdürür,ümumilikdə pul tədavülünü tənzimlənməsinə nəzarət edir,pul vəsaitlərini səfərbərliyə alır.Kreditin funksiyaları içərinde bölgü funksiyası mövcuddur.Bölgü funksiyasına pul vəsaitlərinin alınması,həmçinin onların yerləşdirilməsi aid edilir.Kreditin emissiya funksiyası

özünü kreditləşmə anında ödəməyə görə vəsaitin yaranmasında təzahür edir. Nəzarət olunma fəaliyyəti öz növbəsində borc verən və borcalanların fəaliyyəti üzərində olan müşahidə zamanı, kredit prinsiplərinə əməl olunması zamanı göstərir.

Kreditin pul dövriyyəsində də rolu danılmaz fakt olaraq qalmaqdadır. Məlumdur ki, nağd pulların tədavülə buraxılması və çıxarılması kredit əsasında bankların vəsaitlə baş verir. Bir tərəfdən də bu proses əhali üçün banklarda yerləşən kassalardan nağd vəsaitlərin verilmə yolu ilə ancaq onların hesablarında qalıqlar olduqda mümkündür. Bu cür qalıqların olması müştərilər ilə banklar arasında idarə və təşkilatların borcalan olduqları kredit münasibətlərinin olmasını göstərir. Bankda mövcud olan hesablardan müştərilərə kredit verilməsi həmin bankın müştəri qarşısındakı borcunun ödənilməsi adlanır. Başqa tərəfdən nəzər salsaq diqqət edərək ki, banka nağd pulların mədaxil olunması onların tədavüldən çıxarılmasını göstərir və bu zaman bankların müştərilərə verdikləri borcların böyüməsi ilə müşahidə olunur. Nağdsız pul dövriyyəsi dedikdə ödənişləri hər zaman yerinə yetirmək üçün müəssisə və təşkilatların vəsaitlərə tələbatı yaranır. Buna səbəb olaraq deyə bilərik ki, gündəlik nağd pulların mədaxilləri və məxaricləri arasındakı olan uyğunsuzluqdur. Bu halda əlavə vəsaitə yaranan tələbatı kredit cəlb olunmaqla ödəmək olar. Bu zaman burada verilən borcların həcmi, istehsalı və satış məsələləri ilə əlaqəli olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövriyyədə olan pul kütləsinin və həmçinin ona olan tələbatı uyğun olması kapitalın təkrar istehsalın qanunauyğunluğu üçün əhəmiyyət kəsb edir. Dövriyyədə olan pul kütləsinin bütün bu tələbatlara uyğun olma məqsədilə kredit prinsiplərinə əməl edilməsi mühüm sayılır. Habelə dövriyyədə olan pul vəsaitlərinin tənzimlənməsinin iqtisadiyyatda rolunu nəzərə almaqla kredit əməliyyatlarının dövlət tənzimlənməsinin tətbiq olunur. Eyni zamanda burada kreditin iqtisadi tərəfdən yolunun yeni tərəfi aşkar olunur. Bu kimi kreditlərdən güclü alət kimi istifadə olunur.

Kreditin dinamikası iqtisadiyyatın sürətli inkişafı ilə təyin olunsada, dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatımızın sahəvi və bölmə üzrə yerləşməsinə öz təsirini göstərə bilər. Buna misal olaraq dünya təcrübəsindən hamımıza məlum olduğu

kimi,böhran vəziyyətində və yaxud böhran yaxınlaşdıqca bazar tələbatını canlandırmaq məqsədilə dövlət kreditlərindən istifadə edərək istehsal investisiyalarını, milli ixracı həmçinin tikintini yaxşılaşdırmağa çalışır.Kredit tənzimlənməsi iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılmasına,həmçinin keyfiyyətinin səmərəli olmasına xidmət göstərsə də bir qədər çərçivələrə malikdir.Bu sərhədləri bilmək kredit tənzimlənməsindən layiqincə yararlanmağı vacibdir.Digər halda kreditə çoxlu sayda tələbat ondan makro, mikro səviyyədə istifadə böhran ilə nəticələnmə bilər.

Kreditdən danışarkən kredit multiplikatoru barədə məlumat vermək istərdim.Kredit multiplikatoru dedikdə pulu ifadə edən mexanizm anlayırıq.Əgər ödəmələr aparılan zaman ancaq çekdən istifadə olunursa kredit multiplikatorunun düsturunu aşağıdakı kimi qeyd etmək olar. $K=(1-R)/R$ düsturdan göründüyü kimi k (kredit multiplikatoru), r (bankların əmanətə qarşılıq nisbətini ifadə edir).Buradan belə nəticəyə gəlirik ki,bu görünən nisbət min olanda kredit multiplikatorunun dəyəri yüksək olar.Banklarda isə alınan kreditlərin çeklə əldə olması bir o qədər mümkün olmadığı üçün ödəmələr daha çox banknot vasitəsilə aparılır.

Kreditə bir neçə əlamətə görə də bölmək olar ki,bunlara misal olaraq bir neçəsini sadalaya bilərik.

- 1) Ssuda dəyərindən asılı olan
- 2) Borc alandan asılı olan

Bunların hər birinə ayrılıqda misal olaraq əmtəə,pul,dövlət və s.misal göstərmək olar.Təsərrüfat subyektləri kreditə pul formasında və kommertiya krediti formasında istifadə olunur.Kommertiya krediti götürülən zaman borcalan kimi idarə,təşkilatfirma və şirkətlər çıxış edir.Deməli belə nəticəyə gəlirik ki,kommertia krediti götürülən zaman satıcı əmtəə dəyərinin ödənilməsi üçün möhlət vermək və təyin olunan zaman keçdikdən sonra dəyərini ödəmək üçün öhdəlik kimi alıcının veksəl verməsi durur.Buna görə də bu prosesə veksəl krediti deyilir.Buradan kommertiya kreditinin obyektə və subyektə məlum oldu.Obyektə əmtəə formasıdır,subyektə isə vekseldir.Bu kredit növünün daxilində ödəmə möhləti məhsul satışının davamı kimi rol oynayır.Bunun üçün də,bu kredit vasitəsilə satışın tezləndirilməsi və tədavül vaxtının

məhdudlaşdırılması həllinə nail olunur. Və bu kapitalın fəaliyyətinə xidmət etmiş hesab olunur. Bu əsas cəhətin davamı olaraq faiz məsələsinin formalaşması rol oynayır. Mal, əmtəə satanın əsas məqsədi məhsulun satışının tezləşdirilməsidir. Buna səbəb olaraq kommersiya krediti üzrə olan ödənişlərin vaxtının haqqı zamanı birbaşa olaraq məhsulun qiymətinin üzərində hesablanır və bu faiz ilə müqayisədə çox kiçikdir. Hazırda bu kredit xidmətinin 3 növündən geniş istifadə olunur

- 1) Kreditin tarixi müəyyən edilmiş qaydada ödəmək
- 2) hissə hissə ödəmək imkanı
- 3) Açıq hesab vasitəsilə kreditləşmə

İlk olaraq satılmaqda olan malı alıcıya göndərdikdən sonra alıcı öz növbəsində satıcıya vekseldə göstərilən vaxtda borcun ödəməsinin yerinə yetirilməsi üçün öhdəliyi verir. İkinci prosesə misal olaraq satıcı malını realizə edəndən sonra kreditora verməli olduğu borcunu yerinə yetirir. Buna misal bazarın tələbini qiymətləndirmək çətin olduğu bir zamanda konsiqnasiya tətbiq olunur. Ancaq bu kredit növü bir sıra idarə və təşkilatlar üçün sərfəli hesab olunmur və ən geniş yayılan forması məhz bank kreditindən istifadə etməkdir. Adətən bankdan götürülən kreditlər hər hansı bir məqsəd üçün istifadə olunur. Banklar krediti ən çox maliyyə ehtiyacı olan şəxslərə verir.